

D. 96

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

XXIX

Neşir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXIX

İstanbul - 2007

KADILIK TEŞKİLÂTINDA TANZİMAT'IN UYGULANMASI:
1840 TARİHLİ TA'LİMÂNÂME-İ HÜKKÂM*

Jun AKIBA**

Osmanlı Devleti, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından hemen sonra, 1840 yılının başlarında, Anadolu ve Rumeli'nin başlıca yerleşim merkezlerine 'muhassıllar' gönderip önemli malî ve idarî reformlar başlatmıştır. Muhassıllar, iltizam usulünün kaldırılmasıyla vergilerin doğrudan doğruya devlet hazinesi adına tahsil edilmesi için görevlendirilmişlerdir. Muhassıl tayin olunan yerlerde ahalinin temsilcileriyle memurlardan oluşan birer meclis kurulmuş ve bu meclis-lere devletle halk arasında aracılık rolü verilmiştir. Osmanlı devlet yapısına birçok yenilikler getiren bu reform projesi kapsamında kadılık teşkilâtının yeniden düzenlenmesinin de önemli bir yer tuttuğu, bugüne kadar Tanzimat tarihiyle ilgili literatürde pek vurgulanmamıştır.

Son zamanlarda 19. yüzyıl Osmanlı ilmiye ve adlî teşkilâtına yönelik yeni bir ilginin ortaya çıktığı görülmektedir. Yeni çalışmalarda Tanzimat döneminde kurulan nizamiye mahkeme teşkilâtı hakkında temel bilgiler verildiği gibi son dönemde Şeyhülislâmlık kurumunun da nasıl yeniden düzenlendiği ortaya konulmakta ve bu süreçte ilmiye sınıfının yargı, idare ve eğitim alanlarındaki rolünün nasıl değiştiği incelenmektedir.¹ Bununla birlikte kadılık ve şer'î mah-

---

* Bu çalışma, Japan Society for the Promotion of Science (Grant-in-Aid for Young Scientist) tarafından kısmen finanse edilmiştir.

** Chiba Üniversitesi, Japonya

¹ Başlıca eserler şunlardır: Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi, 1840-1876)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004); Ahmet Cihan, *Reform Çağında İlmîyye Sınıfı* (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004); Fatmagül Demirel, "Adliye Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)," Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası* (İstanbul: Arı Sanat, 2004); Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005); İlhami Yurdakul, "Osmanlı İlmîyye Merkez Teşkilâtı'nın

keme teşkilâtı yeteri kadar incelenmemiştir.² Öte yandan Osmanlı kadılığı üzerine yapılan araştırmalarda da genelde bu kurumun Tanzimat ve sonrası dönemlerdeki durumundan pek bahsedilmemektedir.³ Özellikle bu çalışmanın konusunu oluşturan Tanzimat'ın ilk yıllarında kadılık teşkilâtında yapılan reformlar hakkında ciddi araştırmalar henüz bulunmamaktadır. Aslında Halil İnalçık bu konunun önemine "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri" başlıklı makalesinde çok önceleri dikkat çekmişti.⁴ Ancak asıl konusu kadılık olmayan bu makalede sadece kadının (daha doğrusu naibin) maaşıyla ilgili meselelere değinilmektedir.

Kuşkusuz konuyla ilgili en önemli kaynaklardan birisi, 1839 yılının sonunda hazırlanıp 1840 yılı başlarında yayımlanan 'Ta'îmnâme-i Hükkâm'dır. Talimname uzun zaman araştırmacıların dikkatini çekmemiş ve dolayısıyla üzerinde ciddi incelemeler yapılmamıştır. Ekrem Buğra Ekinci'nin son çalışması, talimnameyi ele alıp tanıtan ilk çalışma olmasına rağmen bu önemli kaynak yeteri kadar değerlendirilmiş değildir.⁵ Oysa, talimnamenin uygulanması ve uygula-

---

(Bâb-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)," Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004.

- 2 Bu konuda az da olsa önemli katkılar bulunmaktadır. Örneğin Iris Agmon, Yafa ve Hayfa'nın şer'îye mahkemeleri üzerine yapmış olduğu çalışmasında, kadılık ve mahkeme teşkilâtının değişimini yerel tarih bağlamında incelemektedir. Iris Agmon, "Social Biography of a Late Ottoman Shari'a Judge," *New Perspectives on Turkey*, 30 (2004), s. 83-113; aynı mlf., *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine* (Syracuse: Syracuse University Press, 2006). Jun Akiba'nın yeni makalesi ise 1855'den başlayan kadılık düzenlemesini ele almaktadır. Jun Akiba, "From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period," *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, haz. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki (London: I. B. Tauris, 2005), cilt 1, s. 43-60. Ayrıca bkz. Cahide Bolat, "Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu (1839-1876)," Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993; Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kılıç, "Tanzimat Arifesinde Kadılık - Naiplik Kurumu," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 24, sayı 38 (2005), s. 31-53. Bazı araştırmacıların ise 'mansıb' kadılığı ile (bilfiil şer'î hakimlik olan) naibliği karıştırdığı görülmektedir. Örneğin bkz. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 259-261.
- 3 Örneğin İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965). İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1994). Feda Şamil Arık, "Osmanlılar'da Kadılık Müessesesi," *OTAM*, 8 (1997), s. 1-72.
- 4 Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Bellekten* 28, sayı 112 (1964), s. 623-690.
- 5 Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 256-257. Ayrıca, Sedat Bingöl de Konya şer'îye sicil defterine kaydedilen talimnamenin suretine dayanarak beşinci maddesinden bahsetmektedir.

manın getirdiği sonuçlar kadılık ve ilmiye teşkilâtının o dönemdeki değişimlerine ışık tutacak niteliktedir. Bu makale, Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak sözkonusu talimnamenin içeriği, uygulanması ve sonuçlarını ayrıntılarıyla inceleyip, çıkan sonuçları Osmanlı kadılık teşkilâtının tarihî gelişimi, Tanzimat'ın ilk yıllarında teşkilattaki düzenlenmeler ve genel Tanzimat reform hareketleri bağlamlarında değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Tanzimat Öncesi Kadılık Kurumunun Durumu

Tanzimat'tan hemen önceki dönemde ilmiye teşkilâtının karşılaştığı en önemli problemin 'naiblik sorunu' olduğu söylenebilir. Nitekim 1838 tarihli '*Tarîk-i İlmî'ye dâ'ir Cezâ Kânunnâmesi*' bunu açıkça göstermektedir.⁶ Kanunname hükümlerinin büyük çoğunluğu, kadının vekili olan naiblerle alakalıydı ve kanunun giriş kısmında bu kanunun hazırlanma sebebi şu şekilde açıklanmaktaydı:

... el-hâletü hâzihi hidmet-i şerî'atta bulunan zevâtın ... içlerinde ba'zı cünha vukû'u muhtemel ve lâ-siyyemâ nüvvâb [naibler] takımının ekserisi mechûlü'l-ahvâl kimseler olarak uygunsuz harekâtı derkâr bulunduğu binâ'en o makûle harekât-ı nâ-marziyyeye cesâret edenlerin hakkında ve gayrilere terbiye ve tenbîh olmak üzere ol bâbda ... kaleme alınan cezâ kânunnâmesidir ki ...(vurgular yazara aittir).⁷

18. yüzyıldan beri Osmanlı topraklarında kadılık görevi çoğu zaman naibler tarafından yerine getiriliyordu.⁸ '*Mansıb*' denilen '*Tarîk-i kazâ*'ya ait

Bkz. Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 57-58; aynı mlf., "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu," *Osmanlı*, 6. cilt, *Teşkilât* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 537.

⁶ Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmîyye'ye Dâ'ir Ceza Kânunname'si," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 14, sayı 25 (1981-82), s. 139-161, içinde Kanunname'nin tıpkı basımı bulunmaktadır. Çadırcı'nın makalesinde Kanunname'nin başlığı sehven "Tarîk-i İlmîyye'ye..." olarak gösteriliyor.

⁷ Aynı mkl., s. 148.

⁸ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985), s. 211; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), s. 85; Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi* (Tokyo: Institute

kadılıkların çoğu naiblere ihale edildiği gibi, bazı büyük kazalar da ‘*arpalık*’ ve ‘*ma’îşet*’ adıyla yüksek rütbeli ulemaya gelir kaynağı olarak tahsis ediliyordu. Bu arpalık ve maîşet sahipleri de bu kazalarda kendi yerlerine naibler atıyorlardı. Yalnız ‘*mevleviyyet*’ denilen başlıca büyük şehirlerin kadılıkları, genelde asıl görevliler (*mollâlar*) tarafından idare ediliyordu. Naiblik usulünün yaygınlaşmasını kolaylaştıran önemli unsurlardan biri de, şer’î mahkeme hakimlerinin maaşlı olmayıp yaptıkları işlemler karşılığında harç almalarıdır. Asıl kadılık rütbe (mansıb, arpalık veya maîşet) sahipleri, naib atamasıyla beraber harç toplama hakkını naiblerine transfer edebilirlerdi. Bunun karşılığı olarak naibler, kendilerinin topladıkları harçların önemli bir kısmını asıl kadılık sahiplerine teslim ederlerdi. Hemen anlaşılacağı üzere bu naiblik usulünün, iltizam usulüne oldukça benzeyen bir tarafı vardı.⁹ Naibler de aynen mültezimler gibi, devletin temsilcisi olan kadı adına halktan harç ve resimleri toplarlardı. Bu sistem zamanla iki büyük sorunun çıkmasına yol açmıştır: tayin ve harç sorunları. Naib atamalarında merkezî denetimin sınırlı olmasından dolayı, rüşvetin verilmesi ve işinin ehli olmayan naiblerin atanması yaygınlaşmıştı. Naibler, kendi gelirlerinin önemli bir kısmını asıl rütbe sahiplerine teslim etmek zorunda oldukları için, çeşitli bahanelerle fazladan harç alma eğilimindeydiler. Ancak kadılık düzeninin bozulması sadece Osmanlı ilmiye teşkilâtı ve mahkeme sisteminin düzeninde karışıklıklara sebep olmakla kalmıyor, aynı zamanda Osmanlı yerel yönetiminde kadıya ve dolayısıyla naibe idarî ve mâlî alanlarda da çok önemli fonksiyonlar yüklendiği için, Osmanlı devletinin taşradaki egemenliğini sarsıcı bir sorun haline geliyordu.

1838 tarihli İlmiye Ceza Kanunnamesi, naibliğin yaygınlaşmasından kaynaklanan sorunları düzeltmek için hazırlanmıştı. Kanunname metninde, naibin rüşvet vermemesi, naiblere uygulanacak imtihan usulü, naibin alacağı mahkeme harçları vs. hususlara yer verilmiştir. O döneme kadar Osmanlı hükümeti naiblik usulünü yasaklayıp kadıların bizzat görev yerine gitmelerine özen gösteriyordu. Fakat artık bu kanunnameyle beraber naiblik resmen kabul edilip imtihan usulüyle Şeyhülislâmın denetimine tabi tutulmaya çalışılmıştır. Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra da naiblik sorununu çözmek için daha radikal bir adım atılacaktı.

---

for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976), s. 40; Akiba, “From Kadı to Naib,” s. 44-46; Feyzioğlu ve Kılıç, “Kadılık - Naiblik Kurumu,” s. 35.

⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 117-118.

Ta'limnâme-i Hükkâm'ın Yayını

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla başlayan yeni dönemde Osmanlı reformcularının başladığı ilk girişimlerden biri de, kadılık sistemlerine ve şer'îye mahkemelerine yönelik yeni bir düzeni ortaya koyacak bir yönetmeliğin hazırlanmasıydı. Orijinal başlığı '*Muktezâ-yı irâde-i merhamet-ifâde-i şâhâne olarak vecîbe-i uhde-i hademe-i şer'-i mübîn olan husûsât-ı meşrû'a-i müstahsene-i âtiyeyi hâvî ta'limnâme-i hükkâmıdır*' şeklinde olan bu yönetmelik,¹⁰ devlet matbaasında basılıp kadı ve naiblere dağıtılmıştır.

Talimnamenin basılı nüshalarından biri, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde *Külliyât-ı Kavânîn* koleksiyonu arasında bulunmaktadır.¹¹ Ayrıca, Süleymaniye Kütüphanesi ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nde diğer nizamnamelerle birlikte ciltlenmiş mecmualar içinde de birer nüshası yer almaktadır.¹² Bunların dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir defter arasında el yazma bir kopyası vardır ki, bu metinle basılı nüsha arasında herhangi bir fark yoktur.¹³ Söz konusu yönetmelik yedi madde içermektedir ve basılı nüshası da altı sayfadan oluşmaktadır.

Talimname tarihsiz ise de, hazırlanışını kaydeden bir arşiv belgesi tertip tarihinin tespiti için bir ipucu vermektedir. Sadaret arz tezkiresi ile padişahın iradesini içeren bu belgenin arka yüzünde 19 Şevval 1255 (26 Aralık 1839) tarihi işaret edilmektedir.¹⁴ Bu tarih arz tezkiresinin veya ona cevaben yazılan iradenin düzenlendiği tarih olmayıp bu belgenin muamele tarihi olsa gerektir. Arz tezkiresi, "*hükkâma verilmek üzere cânib-i Fetvâ-penâhîden kaleme aldırılıp Bâb-ı Âlî'ye irsâl olunan bir kıt'a ta'limnâme[nin] geçen gün Meclis-i Umûmî'de kırâ'at ve mutâla'a*" olunduğunu ve Meclis-i Umûmî'de altıncı ve yedinci maddelerin ilave edildiğini kaydederek "*ta'limnâmenin tab' ü temsîliyle hükkâm ve nüvvâba i'tâ*" olunmasını tavsiye etmekte ve padişah iradesi de bunu onayla-

¹⁰ Talimname metninin transkripsiyonu için bkz. Ek 1.

¹¹ Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, *Külliyât-ı Kavânîn*, no. 3064. Bu Külliyyat'ı tertip eden Serkiz Karakoç, kendi eserinde talimnameye atıfta bulunmuştur: Karakoç Serkiz, *Tahşiyeli Kavânîn* (İstanbul: Cihan Matbaası, 1343/1341 [1925]), cilt 1, s. 3.

¹² Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, no. 1877, *Mecmû'a-i Kânûnnâme-i Cezâ ve Ta'limnâme*; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, no. 75808, *Kavânîn Mecmû'ası*.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Tanzimat Defteri, no. 30, s. 12-14. Aynı defter aşağıda bahsedilecek muhassılıkla ilgili nizamnameleri de içermektedir.

¹⁴ BOA, İrade Mesail-i Mühimme 1. Bkz. Ek 2.

maktadır. Buradan anlaşıldığına göre, sözkonusu talimnamenin son taslağı, en geç 1839 yılının Aralık ayında hazırlanmış olmalıdır.

Talimnamenin basım ve yayım tarihinin ise 1840 yılının ilk ayları olduğu tahmin edilebilir. Tanzimat'ın malî ve idarî reformlarını yerine getirecek olan muhassılın görevlerini anlatan talimatname, *Ta'limnâme-i Hükkâm* ile hemen hemen aynı formatta basılmış ve 19 Zilkaade 1255 (24 Ocak 1840) tarihini taşımaktadır.¹⁵ *Ta'limnâme-i Hükkâm*'da muhassıllık ve yerel meclisten bahsedildiğine göre, bunun muhassıl talimatnamesinin akabinde yayımlanmış olması oldukça muhtemeldir. Bütün bu sebeplerden dolayı bu makalede *Ta'limnâme-i Hükkâm* 1840 tarihli olarak gösterilecektir.

Talimnamenin Hükümleri

1840 tarihli *Ta'limnâme-i Hükkâm*'ın öngördüğü en önemli reformlar bunun birinci ve ikinci maddelerinde yer alır. Ancak metin çok ağır bir üslûpla yazıldığı ve içinde geçen tarihî terimleri bilmeden metni anlamak da oldukça güç olduğu için burada bazı açıklamalar yapmak faydalı olacaktır.

Birinci maddede naiblerin tayin prensipi belirtilmektedir. Bu maddeye göre muhassılların gönderildiği merkezî kazaların naibleri, Şeyhülislâm tarafından tayin edileceklerdi. Tayin prosedürü şu şekilde açıklanmaktadır: Muhassıllık merkezlerinde bulunan kaza kadılıklarının, statü bakımından mevleviyet, arpalık, maişet veya mansıb olmaları mümkündü. Şeyhülislâm, bu kadılıkların asıl sahiplerinin ellerinden *mürâsele* (naib tayin belgesi)'yi alacak ve o mürâseleleri muhassıllık merkezlerine atanacak naiblere verecekti. Ayrıca, muhassıllık merkeze bağlı kazaların mürâseleleri de Şeyhülislâm tarafından muhassıllık merkez

¹⁵ Talimatnamenin orijinal başlığı şöyle: "Bi-tevfikihi te'âlâ te'sîs ve icrâsı der-dest olan Tanzîmât-ı hayriyyeden tahrîr-i emlâk ve nüfûs ile ta'yîn-i vergi mâddesi ve memleket umûru rü'yet ve hüsn-i idâresi zımında iktizâ eden mahallere me'mûr buyurulacak muhassıl-ı emvâl yedlerine verilecek ta'lîmât-ı seniyyedir." Basılı nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi'nde, *Mecmû'a-i Kânûnnâme-i Cezâ ve Ta'lîmâtname* (Es'ad Efendi, no. 1877) adlı mecmua içinde mevcuttur. Transkripsiyonu için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954), s. 237-245. Muhassıl talimatnamesinin zeyli ve muhassıllık meclisiyle ilgili nizamname de muhassıl talimatnamesiyle yine aynı formatta fakat muhtemelen biraz geç tarihlerde yayımlanmıştır. İkisinin basılı nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Es'ad Efendi 1877 numaralı mecmua içinde mevcuttur. Transkripsiyonları için bkz. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa*, s. 248-250, 254-258.

naiblerine verilecek ve bu sefer merkez naibleri kendi muhassıllığına bağlı kazalara naibler görevlendirecek ve onların hareketlerinden sorumlu olacaklardı.

Muhassıllık merkez naibini tayin yetkisinin Şeyhülislâm tarafından üstlenilmesiyle, naib tayin usulünün düzenlenmesinde önemli bir adım atılmış oluyordu. Çünkü daha önceleri naibler kadılık rütbesi (veya arpalık ve maişet) sahiplerince atanırdı. Bundan dolayı da her ne kadar naibin liyakati 1838 İlmiye Ceza Kanunnamesi ile denetlenmeye çalışıldıysa da naib tayin prosedürü merkezin kontrolü dışında kalıyordu.

Talimnamenin ikinci maddesi, naiblerin maaşa bağlanması usulünü getirerek kadılık-naiblik sisteminde esaslı bir değişiklik yapmıştır. Muhassıllık merkez naiblerine Meclis-i Vâlâ'nın kararına göre ve muhassıllık merkezine mülhak kazalara atanan naiblere ise muhassıllık meclisinin kararına göre uygun miktarlarda maaşlar verilecekti. Bunun yerine naibin hazırladığı her türlü hüccet ve senetlerin karşılığı olarak alınacak harçlar, muhassılın kurduğu meclis tarafından toplanacaktır. Bu harçların üçte biri katip, muhızır ve mukayyid gibi mahkeme görevlilerinin ücreti olarak ayrıldıktan sonra geri kalan kısım, *vâridât-ı memleket* olarak muhassıl sandığına konulacaktı. Aynı zamanda eski dönemde vergi tevziinde — vergi miktarının saptanması ve yükünün dağıtımı sırasında — naibin payına düşen *harc-ı imza* veya *harc-ı defter*¹⁶ adlı harçların da artık naib tarafından alınması yasaklanmıştı.

O zamana kadar şer'î hakimlerin maaş almayıp harç ve resimlerden geçimlerini sağlamaları ve özellikle naiblerin harç gelirlerinden önemli bir kısmını asıl kadılık sahiplerine vermek zorunda olmaları, kadılık-naiblikle ilgili çeşitli problemlerin ana kaynağını teşkil etmekteydi. Talimnamenin sözkonusu hükmü bu şartı temelden değiştiriyordu. Üstelik bu hükümle şer'î hakim malî yetkilerinden büyük ölçüde mahrum olacak ve memleketin malî işleri muhassıl ve meclise havale edilecekti. Ayrıca yetimlerin malları ve vakıf mallarının muhafazası görevi aslında şer'î hakim görevleri arasında olduğu halde ikinci maddenin son kısmı bu görevin aynı zamanda meclisin de vazifelerinden olduğunu kaydederek meclisin geniş malî yetkisini teyit etmektedir.

İkinci maddede dikkat çeken bir diğer nokta da, metinde geçen "*câ-yi muhassıl olan kazâya ber-minvâl-i muharrer hâkimü's-şer' ta'yîn olunan*

¹⁶ . Tevzi defteri, *harc-ı imza* ve *harc-ı defter* örnekleri için bkz. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 156-163.

efendilere kazâ-i merkûm muhassılına ... müstavfî ma'âş ta'yîn buyurulduğu misillü hâkim-i mûmâ-ileyhe dahi müstavfî ma'âş i'tâ" ifadesiyle, muhassıllığa atanacak muhassıl ile şer'î hakim (naib) arasında paralellik kurulmasıdır. Aynı şekilde muhassıllık merkezine (*re's-i kazâ*) bağlı kazalara atanan muhassıl vekilleri ile o kazaların naibleri arasında da bir benzerlik kurulmuştur. Buna göre, bu kazalara atanan naiblerin maaşları, muhassıl vekillerinin maaşları gibi yerel meclislerce kararlaştırılacaktı.¹⁷ Nitekim mülhak kazalara atanan naiblere bazı belgelerde "*nâ'ib vekîli*" unvanı — "*muhassıl vekili*" unvanını andıracak biçimde — kullanılıyordu.¹⁸ Bu paralellik reformun tasarımını anlamak için oldukça önemlidir. Yukarıda gösterildiği gibi naibin kadılık görevini yerine getirip mahkeme harçlarını alması, mültezimin vergi tahsil işlerini üstüne almasıyla benzeşmekteydi. Tanzimat'ın malî alandaki reformunun ana hedefi, iltizamın kaldırılmasıyla merkezden muhassıl gönderip doğrudan vergi tahsil ettirmekle teb'anın üretim fazlasını mültezimin müdahalesi olmaksızın devletin tekeline almaktı. Aynı mantıkla kadılık-naiblik sisteminde de vergi niteliğinde olan mahkeme harçlarına devletin doğrudan el koyması hedeflenmiştir. Bundan dolayı kadılık düzenlenmesi, ülkenin ekonomik kaynaklarını doğrudan denetlemeyi amaçlayan Tanzimat'ın malî reformlarının önemli bir parçası olarak anlaşılabilir.

Üçüncü ve dördüncü maddeler mahkeme harçlarıyla ilgilidir. Üçüncü maddeye göre o zamana kadar 5000 kuruştan ziyade olan terekelerin tahriri Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine havale edilmiş ise de, bundan sonra kazaskerlere maaş verileceği (bu hususa daha sonra değinilecek) için tahriri lâzım olan terekenin tahriri ve taksimi kaza naibinin uhdesinde olacak ve alınan resimler diğer mahkeme harçları gibi meclis tarafından ahzedilip muhassıl sandığına konulacaktı. Dördüncü maddede ise naibin yanında çalışan "*müdîr ve etbâ*" için vergiye bir şey ilave edilmeyip naibin maaşından onlara da ücret verilmesi öngörülmüştü. Fakat katib ve muhızır için, gerekli olduğu takdirde meclisin kararı ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin onayıyla maaş verileceği açıklanmaktadır. Bu iki maddede de yerel meclisin büyük malî yetkisi açıkça görülmektedir.

¹⁷ Talimnemenin ikinci maddesinde "*mülhak olan kazâlarda muhassıl-ı emvâlin vekîli makâmında olan zevâta iktizâ edecek ma'âşlarının tanzîmi meclislerine havâle olunduğu gibi nâ'iblerinin ma'âşları dahi hâl ü tahammülüne göre mahallinde meclisce karar verilip...*" şeklinde ifade edilmektedir.

¹⁸ Örneğin, BOA İrade Meclis-i Vâlâ 105; Cevdet Adliye 5149.

Beşinci maddede, önemli işler (*umûr-ı cesîme*), devletin mühim işleri (*mehâmm-ı saltanat-ı seniyye*) ve diğer dikkat edilmesi gereken maddelerin (*sâ'ir mevâdd-ı mu'tenâ-bihâ*) “*muhâkeme ve müzâkere ve fasl ü rü'yeti*”nin yerel meclise mahsus olduğu belirtilmektedir. Burada kastedilen başlıca maddeler, yerel idare, vergi veya ceza ile ilgili sorunlardı.¹⁹ Önemli davaları görme yetkisinin meclise devredilmesiyle, şer'î mahkemelerin yetkileri kısıtlanmış gibi gözükmeyle beraber, daha önceki dönemde de o tür davaların her zaman şer'î mahkemelerde görülmedikleri²⁰ ve sözkonusu mecliste de şer'î hakim marifetiyle dava görüleceği göz önünde bulundurulursa, şer'î hakim yetkisinde çok büyük bir kayıp olduğu söylenemez. Ancak burada önemli olan nokta, daha sonra teşkil edilecek Nizamiye mahkemelerinin temelini yerel idare meclisinde kurulmuş olmasıdır.

Altıncı ve yedinci maddeler, yukarıda bahsedilen belgede gösterildiği gibi Meclis-i Umumi'de ilave olunan maddeler olduğu için daha genel niteliğe sahiptir. Altıncı maddede talimnameye gerektiğinde daha sonra ilave yapılacağı bildirildikten sonra, yedinci maddede de şer'î hakim memuriyeti süresince uymak zorunda olduğu prensipler sayılmaktadır. Genel tenbihler içinde hakim görevi olarak meclise katılmasının da ayrıca gösterilmesi dikkat çeken noktalar arasındadır.

Talimnamenin Uygulanması: Seferihisar Örneği

1840 tarihli *Ta'limnâme-i Hükkâm*, kağıt üzerinde kalmamıştır ve birçok belge onun Hicrî 1256 yılının başından itibaren uygulamaya konulduğunu

¹⁹ İdare meclisinin tutanak defterini kullanan çalışmalar için bkz. Elizabeth Thompson, “Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45,” *International Journal of Middle East Studies*, 25 (1993), s. 457-475; Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1995). 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde birini katl edenlerle “*fesâd-ı kavli ve fi'lîye cesaret*” edenlerin davalarının memleket meclislerinde görülmesi öngörülüyordu. Bkz. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa*, s. 304-305.

²⁰ Şeriye sicillerini kullanan birçok tarihçiler, ceza ile ilgili davanın her zaman şer'îye mahkemesine getirilmediğini öne sürmektedir. Örneğin bkz. Eyal Ginio, “The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selânik (Salonica) during the Eighteenth Century,” *Turcica*, 30 (1998), s. 187-188; Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)* (Leiden: Brill, 2003), s. 170-175.

göstermektedir. Bir örnek olarak Seferihisar (Seferihisar-ı Günyüzü, bugünkü Sivrihisar) kazası bu konuda bize ilginç detaylar sunmaktadır. 4 numaralı Seferihisar şer'iyeye sicil defterinde talimnameyi yansıtan bir dizi belgeler kaydedilmiştir. Bunlardan ilki, Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi tarafından Seferihisar naibi Ahmed Şakir Efendi'ye verilen bir mektubun suretidir ki, Şakir Efendi'nin Hicrî 1256 yılının ilk gününden itibaren naiblikte ibka edileceğini belirtmektedir:

... Tanzîmât-ı hayriyye iktizâsınca me'mûr-ı umûr-ı şer'iiyesi olduğun kazâ-i mezbûr [Seferihisar kazası] re's-i kazâ i'tibâr olduğundan sen bi'l-intihâb kazâ-i mezbûr niyâbetinde gur-re-i Muharrem'den ibkâ olunmanla lâzım gelen mürâsele ve ber-mûcib-i nizâm-ı müstahsen kazâ-i mezbûra ilhâk olunan kazâların mürâseleleri ile bir kıt'a ta'lîmnâme ve sana ta'yîn olunan mâhiyye ma'âşın sûreti leffen tarafına irsâl olunmuş olmağla mülhak olan kazâlarda bulunan nüvvâb efendilerden ehliyyeti nümâyân olup niyâbete şâyân olanları ber-mantûk-ı ta'lîmnâme ibkaya tâlib olurlar ise ibkâ, olmadıkları hâlde tarafınızdan birer ehliyyetlü münâsib nâ'ib ta'yîn eyleyerek gerek ta'lîmnâme-i mezbûrda ve gerek muhassıl-ı kazâ yedinde olan mufassal ta'lîmnamede bend bend tasrîh ü beyân olduğu üzere amel ü hareket ve hilâfından bi-gayet tahâşî ve mücânebet eylemeni hâvî işbu mektûb tahrîr olunmuşdur...²¹

Görüldüğü gibi bu mektupta Şeyhülislâm, bizzat Seferihisar naibini tekrar görevlendiriyor, ona Seferihisar'a bağlı kazaların naiblerini atama yetkisini veriyor ve aynı zamanda maaşın suretini²² de gönderiyordu. Bu mektupta öngörülen muamelelerin 1840 tarihli *Ta'lîmnâme-i Hükkâm*'a dayandığı ve mektup metninde geçen *ta'lîmnâme* ifadesiyle de ona atıf yapıldığı açıktır. Mektubun hemen arkasında Ahmed Şakir Efendi'ye verilen *ibkâ mürâsele-i şer'iiyesi sûreti* de kaydedilmektedir. Müraseleyi gönderen, kadılık mansıbı sahibi (*Seferihisarı kazâsı mutasarrıfı*) olarak gösteriliyorsa da, naibin Şeyhülislâm tarafından seçildiğini işaret eden ifadeler de mevcuttur:

²¹ Millî Kütüphane, Sivrihisar Şeriye Sicilli (ŞS), no. 4, s. 4.

²² Hazineden ödenecek paranın miktarını muhtevi istihkak sahibine verilen kâğıt. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1946-56), cilt 3, s. 278.

... ber-vech-i mansıb mutasarrıf olduğum Seferihisar-ı Günyüzü kazâsının işbu bin ikiyüz elli altı senesi Muharremü'l-harâm guresinden zabt etmek üzere umûr-ı ahkâm-ı şer'iiyesi zât-ı Fetvâpenâhînin intihâb ve tercîh buyurduklarına binâ'en cenâb-ı şerîfinize ihâle ve tefvîz olunmuşdur ...

El-fakîr es-seyyid Mehmed el-Kādî li-kazâ-i Seferihisar

Bu müraseleyle beraber, adı geçen Seferihisar naibi Ahmed Şakir Efendi'ye Seferihisar muhassıllığına bağlı Mihaliççik ve Günyüzü kazalarının müraseleleri de verildiği sicildeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu iki mürasele de kadılık mansıbının asıl sahipleri tarafından yazılmıştır.

Şeyhülislâmın mektubunda geçen maaşın sureti ise sicilde kayıtlı bulunmasa da belgenin kendisi daha sonra Seferihisar muhassıllığı kaldırıldığında, muhassıllığın diğer görevlilerinin maaş belgeleriyle beraber İstanbul'a geri gönderilmiş olup bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Gurre-i Muharrem 1256 tarihli belgede

“... Tanzîmât-ı hayriyye iktizâsınca cânib-i hazret-i fetvâpenâhîden cây-ı muhassıl olan Seferihisar-ı Günyüzü kazâsına ta'yîn kılınan nâ'ib efendiye işbu elli altı senesi Muharremi guresinden i'tibâren şehriyye üçbin kuruş ma'âş ta'yîn olunduğunu mübeyyin yed-i mûmâ-ileyhe işbu sûret verildi” ibaresi geçmektedir.²³

Burdur ve Kayseri naiblerine verilen maaş belgeleri de aynı şekilde şer'ie sicil defterlerinde kayıtlıdır.²⁴ Öte yandan Seferihisar şer'ie sicilinde Hicrî 1256 yılının Muharrem'inden Rebiülahir'ine kadar dört aylık mahkeme harcı ve muhassıllık sandığına verilen meblağın özet defteri bulunmaktadır.²⁵ Bu deftere göre dört ayda toplam 3625 kuruş 19 para *harc-ı senedât* alınmıştır. Bu harç ge-

²³ BOA, Cevdet Dahiliye 459.

²⁴ Millî Kütüphane, Burdur ŞS, no. 209/12, s. 110 (Gurre-i Muharrem 1256 tarihli, 3500 kuruş); Kayseri ŞS, no. 201, s. 93 (Gurre-i Muharrem 1256 tarihli, 7500 kuruş).

²⁵ Milli Kütüphane, Sivrihisar ŞS, no. 4, s. 5.

lirinden her ay üçte biri düşüldükten sonra *resm-i tahsîlât*²⁶ eklenmiş ve dört ayda sandığa teslim olunan paranın tutarı 2997 kuruş olmuştur.

Talimnamenin ikinci bendi mahkeme gelirleri için “*ferden ferden defter tutul[masını]*” zorunlu tutuyordu. Bunun da uygulanmasına özen verildiği, Yenişehir-i Fener (bugünkü Yunanistan’da Larissa) mahkemesine ait Cemaziye-lahir 1256 tarihli bir hasılat defterinin varlığından anlaşılmaktadır.²⁷ Bu defterde hergün kimden hangi gerekçe ile ne kadar para alındığı ayrı ayrı kaydedilmektedir. Deftere göre bir aylık harç ve resmin tutarı 4521 kuruş 31 para olup net miktar olarak da bundan üçte biri olan 1507 kuruş 10 para çıkarıldıktan sonra kazaya bağlı altı nahiyenin mahkeme hasılatları eklenerek toplam 7165 kuruş 5 para gösterilmektedir. Önceki dönemde naibler mahkeme harcıyla *resm-i kısmeti* ele geçirip bundan mahkeme hademelerine ücretleri verdikten sonra geri kalanın önemli bir kısmını asıl kadılık sahiblerine veriyorlardı. Şimdi Yenişehir’de mahkemenin bir aylık net gelirinin yaklaşık 7200 kuruş olmasıyla naibin maaşının 7500 kuruş olmasını²⁸ kıyaslırsak, Tanzimat’la beraber tahsis edilen maaşın, (en azından Yenişehir’de) naibler için kabul edilebilir miktarda olduğu anlaşılmaktadır.

Tanzimat’ın uygulandığı bölgede muhassıllıklara atanan görevlilere verilen maaşlar, Maliye Nezaretince hazırlanan bir listede gösterilmektedir.²⁹ Listede hakim (naib), muhassıl, *kâtib-i emlâk* ve *kâtib-i mâl* olarak bütün muhassıllıklara atanan 138 kişinin isim ve maaşları (hakimler için yalnızca maaşları) tek tek kaydedilmiştir. Naiblik maaşı muhassıllıklara göre 1500 ile 7500 kuruş arasında değişmekte ve ortalaması yaklaşık 3700 kuruşa gelmekteydi. Muhassıllara ise ortalama olarak naiblerin yaklaşık iki katı maaş veriliyordu.

²⁶ Hukuka dair davalardan alınan resim kastedilmektedir. Bu resim için bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, no. 282, 20 S 1261 (11 Mart 1844), s. 2-3. Bu örnekte aylık 48 kuruştan 263 kuruş 27 paraya kadar değişik miktarla alınmıştır.

²⁷ BOA, ML. VRD 246.

²⁸ BOA, ML. MSF 2320, s. 1.

²⁹ BOA, ML. MSF 2320; Cevdet Adliye 3665. 138 muhassıllıkta toplam olarak naiblere 1022 kese, muhassıllara 2401 kese veriliyordu. Farklı rakamlar için bkz. Cihan, *Osmanlı İlimiye Sınıfı*, s. 175.

Talimnamenin Uygulanması: Muhassılğa Bağlı Kazaların Naibleri

Yukarıda gösterildiği gibi, Tanzimat'ın reform programı, Rumeli ve Anadolu'nun başlıca bölgelerinde Hicrî 1256 yılının başından (5 Mart 1840) itibaren uygulamaya konulmuştur. Bundan hemen iki ay sonra reformun icrasını tetkik etmek için çeşitli bölgelere müfettişler gönderilmiştir. Bu müfettişlerden birisi olan kazasker payeli Çerkeşî Mehmed Efendi, İstanbul civarında İzmit ve Adapazarı bölgelerini teftiş etmek için 18 Mayıs 1840 tarihinde İstanbul'dan hareket ederek aynı gün Kartal'a uğramıştır.³⁰ Mehmed Efendi o akşam Kartal'da meclis üyelerini toplayıp meclisin durumunu sorduğunda, naibin hala maaş verilmediğinden eskisi gibi mahkeme hasılatını ele geçirdiği ortaya çıkmıştır. Mehmed Efendi bunun "*nüvvâb ta'limât-ı seniyyesi*"ne aykırı olduğunu belirterek bu meseleyi muhassıllık merkezi olan Gebze'ye bildireceğini söylemiştir. Mehmed Efendi Gebze'ye varınca, sadece Kartal değil muhassıllığa bağlı bütün kazalarda naiblere maaş tahsis edilmediğini öğrenmiş ve Gebze'de toplanmış mülhak kazaların meclis üyelerine konuyu müzakere ettirerek kararlarını mazbataya yazdırmıştır.³¹ İzmit'te de durumun aynı olduğu görülünce bağlı kazaların naiblerinin maaşları orada kesinleştirilmiştir.³² Karamürsel'de ise buraya bağlı Pazarköyü kazası naibi İbrahim Edhem Efendi'nin yolsuz hareketleri hakkında kazanın temsilcileri Karamürsel naibine şikâyette bulunmalarından dolayı "*ta'limât-ı seniyyenin bend-i evveline tatbîkan*" naib azledilerek yerine ahalinin seçtiği Ahmed Raşid Efendi tayin edilmiştir.³³ Mehmed Efendi 7 Haziran'da Adapazarı'na vardığında, Adapazarı ve bağlı kazalar naiblerinin yine mahkeme hasılatından üçte ikisini daha ahzettiklerinden dolayı talimata uymalarını tenbih etmiştir.³⁴

³⁰ Çerkeşî Mehmed Efendi'nin teftişi hakkında bkz. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001), s. 101-112.

³¹ BOA, İrade Meclis-i Vâlâ 101, Çerkeşî Mehmed Efendi'nin tahrirâtı, 20 Ra 1256 (23 Mayıs 1840). Kartal, Beykoz, Taşköprü ve Şile kazalar naiblerine sırasıyla 500, 650, 450, 650 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır.

³² Aynı numara, Çerkeşî Mehmed Efendi'nin tahrirâtı, 25 Ra 1256 (28 Mayıs 1840). Kaymas, Şeyhler, Kandıra ve Ağaçlı kazalar naiblerine sırasıyla 500, 500, 600, 400 kuruş maaş verilmesine karar verilmiştir.

³³ Aynı numara, Çerkeşî Mehmed Efendi'nin tahrirâtı, 2 R 1256 (3 Haziran 1840).

³⁴ Aynı numara, Çerkeşî Mehmed Efendi'nin tahrirâtı, 9 R 1256 (10 Haziran 1840).

Müfettiş Mehmed Efendi'nin raporlarından anlaşıldığı gibi, talimnamenin yürütülmesinden iki veya üç ay sonraki dönemde uygulanması her yerde tamamlanmış değildi. Aynı zamanda Mehmed Efendi'nin vardığı yerlerde talimnamenin hükümlerini uygulamaya çalıştığı görülmektedir. Raporlarda sözkonusu olan mülhak kazalar naiblerinin tayin ve maaşları meselesi, Temmuz/Ağustos 1840'ta Meclis-i Vala'da ele alınmıştır. Bu sefer meclise ancak 53 muhassıllıktan onlara bağlı 192 kazaya atanan "*nâ'ib vekîli*"nin isim ve maaşları bildirilmiş ve meclisce maaşların miktarı uygun görülmüştür. Bundan sonra diğer kazalarda da en fazla 1500 kuruş olmak üzere naib vekillerinin maaşlarının yerel meclislerde kararlaştırılması yönünde irade-i seniyye çıkarılmıştır.³⁵ Bu konu ile ilgili muhassıllık meclislerince hazırlanan mazbata ve defterlerin bir kısmı Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur. Örneğin tahminen Ağustos 1840'ta Samako muhassıllığının hazırladığı defterde Samako ve bağlı kazalardaki bütün memurların maaşları gösterilmekte ve İhtiman, Priznik ve İznebol kazalarının naiblerine aylık üçer yüz kuruş maaş tahsis edilmektedir.³⁶ Ancak Nisan 1841'de Samako meclisi İstanbul'a yine bir mazbata gönderip bağlı kazalar naiblerinin maaşlarının yeterli olmadığını iddia edip beşyüz kuruşa yükseltilmesini istemiştir. Bunu onaylayan Maliye Nezareti'nin ilmühaberinde "*bu makûle mülhakât kazâlar nâ'ib vekîllerine kazâların hidmet ve maslahatlarının kesretine göre üçer yüz kuruştan nihâyet biner kuruşa kadar mâhiyye verilü geldiği*" şeklinde açıklama yapılmaktaydı.³⁷

Kadırlara Maaş Bağlanması

Tanzimat'ın uygulanmasıyla naiblerin merkezce doğrudan atanması (muhassıllığa bağlı kazalar naiblerinin ise muhassıllık merkez naibi tarafından

35 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ 105, Meclis-i Vâlâ mazbatası (tarihsiz); arz tezkiresi ve irade, tarihsiz, muamele tarihi: 5 C 1256 (3 Ağustos 1840). Aynı iradede İstanbul'da talibi olduğu zaman mülhak kazalara da naib tayin edilmesi ifade edilmiştir.

36 BOA, Cevdet Adliye 12083, Samako muhassıllığının defteri, tarihsiz. Bir sonraki notta gösterilecek Maliye Nezareti'nin ilmühaberinde maaşın suretinin kaydı bulunmakta ve tarihi 21 C 1256 (19 Ağustos 1840) olarak verilmektedir.

37 BOA, Cevdet Adliye 5149, Samako muhassıllık meclis mazbatası, tarihsiz; Maliye Nezareti'nin ilmühaberi, 5 Ra 1257 (27 Nisan 1841). Başka örnekler için bkz. Cevdet Adliye 2464, Niksar muhassıllığı meclisi mazbatası, 15 Za 1256 (9 Ocak 1841); Cevdet Adliye 11808, Serfiçe muhassıllığı meclisi defteri, tarihsiz, ve özet defteri, 3 Ş 1256 (30 Eylül 1840); Cevdet Adliye 1790, Plevne muhassıllığı meclisi mazbatası, 13 Ra 1256 (16 Mayıs 1840).

atanması) ve naiblere maaş bağlanmasının bir önemli sonucu olarak, naiblerin kadıya bağımlılığı, yani kadının vekili olma sıfatları artık kalmamıştır. Zira artık naibler için mahkeme gelirini asıl kadılık sahiplerine vermeye gerek kalmayacaktı. Bunun yerine naiblikteki gelişmelerle eşzamanlı olarak kadılık mansıbı sahipleri ile arpalık ve maişet sahiblerine maaş bağlanmıştır.

Muhtemelen 1839 yılının sonunda ve *Ta'limnâme-i Hükkâm*'ın düzenlenmesinden önce hazırlanan sadaret tezkiresine göre, Bab-ı Fetva'da ilmiyericaliyle Maliye nazırı ve Hazine defterdarından oluşarak birkaç kere toplanmış meclislerde, "*tarîk-ı ulemâda bulunan zevât ve dâ'iyân-ı saltanat-ı seniyye ile bi'l-cümle kuzât ve nüvvâb ve sâ'ir ba'zı hademe-i şerî'at-ı garrânın usûl-i me'mûriyyet ve sûret-i inti'âşları keyfiyâtına dâ'ir*" karar verilip Şeyhülislâm tarafından "*bend bend bir küt'a lâyiha*" kaleme aldırılmıştı. Sözkonusu layiha Meclis-i Umumi'ye sunulup orada tartışıldıktan sonra onaylanıp padişaha arz edilmiştir.³⁸ Bunun ardından Mart 1840'ta sunulan arz tezkiresinde, "*Mevleviyyet muhassasâtı ve arpalık ve müderrisîn ma'îşetleri ile tarîk-i kazâ menâsıbı olan kazâlar hâsılâtının mâh be mâh Mâliye hazînesinden i'tâsî nizâmat-ı mevzû'a ve muktezâ-yı irâde-i seniyyeden olduğundan*" denerek, kendileri bizzat görevlerinde olmayan ve naiblerinden de mahkeme hasılatlarını alamayacak olan Mevleviyet kadılarıyla arpalık, maişet ve tarîk-i kaza mansıbı sahiplerine devletten aylık ödenmesi kararı teyit edilmiştir. Aynı zamanda maaş miktarını gösteren ve Şeyhülislâm tarafından "*ol bâbda tanzîm olunan bir küt'a defter*"in Masârifât Muhâsebesi'ne kaydedilmesi emredilmiştir.³⁹ Muhtemelen sözkonusu "*defter*"lerden (yalnız birer varaktan ibaret) beş farklı tarihe ait bazı belgeler bugün arşivde mevcuttur.⁴⁰ Bu belgelerde Şeyhülislâm başta olmak

³⁸ BOA, İrade Dahiliye 285. Bkz. Ek 3. Arz tezkiresinin arka yüzünde Gurre-i Zilhicce 1255 (5 Şubat 1840) tarihi geçmekte ise de, tezkirenin içeriğinden bunun daha önce yazıldığı tahmin edilebilir. Tezkireye yazılan iradede padişah, meclis müzakeresinde Rumeli ve Anadolu kazaskerleri için taşralarda vukubulan terekelerden resim alınması şikkından vazgeçip onlara maaş verilmesi şikkını tercih etmişti. Öte yandan 1839 yılının Aralık sonunda Meclis-i Umumi'de onaylandığı açık olan *Ta'limnâme-i Hükkâm*'ın üçüncü bendinde, kazaskerlere hazineден nakit verildiği belirleniyordu. Talimnameye sözkonusu iradenin hükmünün yansıdığı görülüyor.

³⁹ BOA, İrade Dahiliye 440, muamele tarihi: 14 M 1256 (18 Mart 1840).

⁴⁰ BOA, Cevdet Adliye 2042, Ra 1256 (Mayıs/Haziran 1840); Cevdet Adliye 6255, Z 1256 (Ocak/Şubat 1841); Cevdet Adliye 296, Safer 1258 (Mart/Nisan 1842); Cevdet Adliye 5013, Haziran 1260 (Haziran/Temmuz 1844); Cevdet Adliye 1395, Ağustos 1261 (Ağustos/Eylül 1845). Ayrıca bkz. Yurdakul, "Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilâtı," s. 250; Yakut, *Şeyhülislamlık*, s. 160-162.

üzere Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Evkaf Müfettişi, Mevleviyet kadıları, arpalık ve maişet sahipleri, Rumeli ve Anadolu kadılık mansıb sahipleri ve sairlere verilecek aylıklar özet olarak gösterilmektedir. 1256 (1840/41) senesine ait iki belgeye göre, Şeyhülislâm'a aylık 50.000 kuruş, Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerine sırasıyla 4.166,5 ve 6.250 kuruş, arpalık kazalarının hasılâtı bedeline toplam 200.680,5 kuruş, maişet bedeline toplam 49.476 kuruş, Rumeli ve Anadolu kadılık mansıb sahiplerine sırasıyla toplam 77.895 ve 95.044,5 kuruş ve diğerleriyle birlikte aylık toplam 568.125,5 kuruş verilecekti.⁴¹ Burada arpalık bedelinin çok büyük miktarda olduğu göze çarpmaktadır. Bu, evvelki dönemde arpalıktan hasıl olacak gelirin (yani naiblerin teslim edecekleri mahkeme hasılâtının) ilmiye ricalinin mali kaynağı olarak ne kadar önemli olduğunu açıkça gösteriyor.

Tanzimat'ın İlk Reformlarının Tadilatı

İltizamın kaldırılması, muhassılların atanması, temettüatın tahriri gibi radikal düzenlemelerle başlayan Tanzimat reformları, ilk yılında halkın direnişi ve memurun yetersizliği başta olmak üzere hemen büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu şartlar, 1256 malî yılında devlet gelirlerinin ciddi düşüşüne yol açmış ve Mart 1841'de reformun lideri olan Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa görevden alınmıştır. Bundan sonra reformlarda tadilat başlamıştır.⁴² Tanzimat'ın uygulandığı sekiz eyaletin merkezlerine muhassıl yerine defterdar atanmış ve bazı muhassıllıklar birleştirilerek sayısı 138'den 41'e indirilmiştir.⁴³ Memur sayısı azaltıldıktan sonra maaşlarının tenziliyle "*kā'ide-i tasarrufun icrâsı*"na özen gösterilmesine karar verilmiştir.

⁴¹ BOA, Cevdet Adliye 2042; 6255.

⁴² Özellikle bkz. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması," s. 632; Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 210-211; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi* (İstanbul: İşaret, 1990), s. 41-44.

⁴³ BOA, Cevdet Dahiliye 2197, Maliye Nazırı'nın takriri, tarihsiz, derkenar (buyuruldu) tarihi: 10 R 1257 (31 Mayıs 1841). Maliye Nazırı'nın bu takriri ve bununla aynı varakaya yazılan Masarifat Muhasebecisi'nin cevabını özetleyen ilmühaber ise, MAD 9061, s. 18'de bulunuyor (14 R 1257). Tanzimat-ı Hayriye Defteri 1, s. 164'de bu ilmühaberinin bir özeti mevcuttur (14 R 1257). Defterdarların atanmasıyla muhassıllıkların birleştirilmesinden yalnızca İnalçık bahsetmektedir. Daha sonraki çalışmalarda (Ortaylı, Çadırcı vs.) bu konuya değinilmemektedir. Bkz. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması," 639.

Bu karar doğrultusunda Mayıs 1841'de Maliye Nezareti yerel idareye ait yıllık masrafını takdir edip bir deftere özetlemiştir.⁴⁴ Defterde zabtiye memurları, defterdarlar ve muhassılların maaşları gösterilmiş ise de, naiblerin maaşı henüz tespit edilmemişti. Bundan dolayı, “*nüvvâb efendiler ma'âşlarının ta'dîl ü tesviyesine taraf-ı eşref-i hazret-i Meşihat-penâhîden himmet*” olunacağı ifade edilmiştir. Aynı yılın Ağustos ayında Bab-ı Meşihat tarafından naiblerin tadil edilmiş maaş defteri hazırlanmıştır.⁴⁵ Deftere göre bu sefer diğer muhassıllık merkezine bağlanmış eski muhassıllık merkez kazalarında, naiblerin maaşı büyük ölçüde indirilmiştir. Örneğin Hamid muhassıllığına ilhak olunmuş Burdur kazasında naibin maaşı 3500 kuruştan 2000 kuruşa, İzmit'e ilhak olunmuş Adapazarı kazasında 3000 kuruştan 1500 kuruşa tenzil edilmiştir. Yeni düzenlemede defterdar veya muhassılın atandığı merkezî kazalarda naibin ortalama maaş miktarı 4706 kuruş, eski muhassıllık merkezi kazalarında 1454 kuruş ve diğer kazalarda 528 kuruş olmuştur.

Fakat indirilmiş maaşlar bile hazine için çok ağır bir yük olacaktı ki, yeniden hazırlanan adı geçen maaş defteri Meclis-i Vâlâ'ya sunulmuş ve müzâkerenin sonucu olarak, Eylül 1841'de naiblerin maaşları bütünüyle kaldırılmıştır.⁴⁶ 1 Şaban 1257'den (17 Eylül 1841) itibaren naiblerin maaşlarına son verilmesi şu şekilde bildirilmiştir.

... ahkâm-ı şer'iyeye me'mûr kılınacak efendilere muhassıllık mâlinden verilmekte olan ma'âşların i'tâsından sarfınazarla mukaddemlerde cârî olduğu misillü resm-i kısmet ve tahta mahsûlü ya'nî hâsılât-ı mahkeme ile idâre ettirilerek mûcib-i tahrîr olan terekelerden ve ma'rifet-i şer'le vukû' bulan hâsılâttan kuruş başına birer para resim tahsîl olunarak verilen i'lâmât ve hücec ve mürâselât ve izinnâme

⁴⁴ BOA, MAD 9061, s. 17-18, 14 R 1257 (4 Haziran 1841).

⁴⁵ BOA, ML MSF 3605, 20 C 1257 (8 Ağustos 1841). Bu deftere dikkatimi çeken Doç. Dr. Ahmet Cihan'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç biliyorum.

⁴⁶ BOA, MAD 9061, s. 22, Maliye Nezareti ilmühaberi, 3 Ş 1257 (19 Eylül 1841). Naiblerin maaşlarının kaldırılması hakkında bkz. İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması,” s. 639; Bolat. “Kadılık Kurumu,” s. 34-35; Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 215; İkinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 257-258.

ve keşfiyye ve hafriyye ve sâ'ir senedât-ı şer'iyeden rüsûm-ı mu'tâdesi nüvvâba â'id olup...⁴⁷

Aynı belgede “*ba'de-zîn mahkeme hâsılâtı ne ise muhassıllar tarafından alınmayup nâ'ib efendilere â'id*” olması teyit ediliyordu.⁴⁸ Ancak her şey Tanzimat öncesine geri dönmüş değildi. 18. yüzyıldan beri kazalarda vergi tevziinde şer'î hakimlerin *harc-ı imzâ* veya *harc-i defter* gibi isimlerle alageldiği harçlar, *Ta'limname-i Hükkâm*'la kaldırıldığı gibi, tadilattan sonra da alınamayacaktı. Belgelerde “*tevzî husûsundan dolayı mukaddemlerde alınagelen harc-ı imzâ ve ikrâmiyye metrûk olup şimdiki usûle göre cânib-i mîrîye â'id olacak vergülerden dolayı deftere bir şey idhâl olunmamak*” gerektiği söyleniyordu. Bu tedbir ile şer'î hakimlerin vergi tanımına çok uyan bir gelirlerinin kaldırılması kesinleşmiştir. Bunu, şer'î hakimlerden vergi tahsili görevinin alınması olarak da nitelemek mümkündür.

Şeyhülislâm tarafından hakimlere yazılan mektuplarda “*Tanzîmât-ı hayriyye icrâ buyurulan kazâlar mutasarrıflarının (kadılık mansıbı sahiplerinin) mâhiyyeleri kemâkân Dersa'âdet'te hazîne-i celîleden i'tâ buyurulacağından*”⁴⁹ şeklindeki ifadeyle harc-ı imzânın lağvının sebebi açıklanıyordu. Bu mantığa göre, naibler vergi tevziinden harç almasalar bile, maaşlı olan kadılık mansıbı sahiplerine kendi harç gelirlerinden ödemeye gerek kalmayacağından dolayı sonuçta gelirleri azalmayacaktı.

⁴⁷ BOA, MAD 9061, s. 22. Ayrıca bkz. Meclis-i Tanzimat Defteri 31, s. 86, emirnâme-i sâmi, 3 § 1257; Ayniyat Defteri 373, s. 12, Bi'l-cümle me'mûrîne kâ'ime, 4 § 1257; s. 14, Edirne, Silistre, Rumeli, Konya, Ankara ve Aydın müşîri ve defterdarlarına vs.ye kâ'ime, 5 § 1257; İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi (İMŞS), Bilâd-ı Metrûke 13/3, Varna ŞS, vr. 47b, mektûb-ı sâmi, 25 § 1257 (11 Ekim 1841); Bilâd-ı Metrûke 13/7, Osmanpazarı ŞS, vr. 92a, emirnâme-i sâmi-i hazret-i fetvâpenâhî, 11 § 1257 (26 Eylül 1841); İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması,” s. 685-686, Ek 13 (Bursa ŞS, c. 540, Şeyhülislâm mektûbu, 11 § 1257).

⁴⁸ Aynı yerler. Ayrıca Sadaret emirnamelerinde, “*öteden berü mahâkimde verilmekte olan i'lâmât ve hücec-i şer'iyeye ve mürâselât ve izinnâme ve keşfiyye ve hafriyye için kuruş başına birer para bundan sonra muhassıllık sandığına alınmayarak ve işbu mahkeme hâsılâtına muhassıllar tarafından müdâhale olunmayarak icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyeye me'mûr olan nâ'ib ve nâ'ib vekîlleri tarafından alınarak*” diye tekrar teyid ediliyordu. BOA, Meclis-i Tanzimat Defteri 31, s. 86; Ayniyat Defteri 373, s. 12, 15, 20; İMŞS, Bilâd-ı Metrûke 13/3, vr. 47b.

⁴⁹ İMŞS, Bilâd-ı Metrûke 13/7, vr. 92a; İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması,” s. 686.

Benzer mantık, müşirler ile defterdarlara verilen emirnamelerde mahkeme harçlarının naibler tarafından alınmasını teyit etmek amacıyla da kullanılmaktaydı.

... bu husûsun bu def'a bu sûretle idâresi çünkü cümleye ma'lûm olduğu üzere kâffe-i kazâ ve kasabât [mahkemelerinin hâsılâtı] arpalık ve mansıb⁵⁰ ve ma'âş⁵¹ olarak mukaddemâ rüteb-i ilmiyyede bulunan birer zâtın uhdesinde iken ... ulemâ-i kirâm hazerâtı muvazzaf [maaşla tayin edilmiş] sûretinde be-her ay mahsûs olan ma'âşlarını hazîne-i celîleden almakta olarak evvelki gibi nüvvâb efendilerinin aylık ve harc-ı bâb ve kapu kethüdâsı harcı ve sarrâf güzesteşi vermeyeceklerinden ve mevâdd-ı muharrereden hâsılât her ne olur ise kendüye â'id olacağından bundan böyle nâ-mülâyim hareket vukû'a gelmemesi kaziiyesine mebnî olmağın ...⁵²

Naiblerin artık mahkeme hasılatını başkalarına vermesine gerek kalmadığından dolayı bundan sonra harç tahsilatı konusunda uygunsuz hareketleri de olmayacağı ileri sürülüyordu. Naibler, *harc-ı imzâ* gibi düzenli olarak algeldikleri gelir kaynaklarını kaybetmişlerdi, ama gelirlerinden rütbe sahipleri ve diğerlerine ödeme yapma zorunlulukları da ortadan kalkmıştı. Belgenin bu kısmından anlaşıldığı gibi kadılık mansıbı, arpalık ve maişet sahiplerine hazineden maaş verilmesi kararında ayrıca bir değişiklik olmamıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, naiblere ve rütbe sahiplerine maaş bağlanmasıyla naiblerin rütbe sahiplerine olan bağımlılığı sorunu çözülmüştü ve bu durum, naiblere maaş verilmesinden vazgeçildikten sonra da devam etmiştir. Bundan dolayı, 1841'deki Tanzimat reformunun tadilatı, eski hale dönüş olmayıp kadılık-naiblik sisteminin temelini değiştiren düzenlemelerin teyidi olarak kabul edilebilir. Böylece kadılık-naiblik sisteminin iltizam sistemiyle olan paralelliği artık hiç kalmamıştır.

1840 tarihli Ta'lîmnâme-i Hükâm'ın diğer bir önemli hükmü, naiblerin Şeyhülislâm tarafından atanması idi. Bu da 1841 tarihli ilmühaberde "Der-sa'âdet'ten gönderilecek ve yerlûden ta'yîn olunacak nâ'ib kemâ-fis'sâbık mes-

50 BOA, Meclis-i Tanzimat Defteri 31, s. 86'da "mansıb"ın yerine "mâhiyye" kelimesi geçmektedir.

51 Bu kelimeyle kastedilen, "ma'îşet" olabilir.

52 BOA, Meclis-i Tanzimat Defteri 31, s. 86; Ayniyat Defteri 373, s. 12, 15, 20; İMŞS, Bilâd-ı Metrûke 13/3, vr. 47b.

ned-i fetvâda bulunan zâtın re'y ü intihâbıyla olup” denerek teyit edilmiştir.⁵³ Aynı belgede ayrıca “nâ'ib ve nâ'ib vekîllerinin tertîb ü ta'yîni husûsu cânib-i hazret-i fetvâpenâhîye havâle kılınmış” ifadesi de geçmektedir.⁵⁴ 1840 tarihli talimnamede muhassıllık merkezine bağlı kazaların naiblerinin (naib vekillerinin), muhassıllık merkez naibi tarafından atanması öngörülmüş olduğu halde, burada mülhak kaza naiblerinin tayinlerinin de Şeyhülislâm'a havale edilmesi öngörülmüştür. Bununla Şeyhülislâm'ın yetkisinin daha kuvvetlendiği söylenebilir. Ayrıca bu hükümle ilgili olarak sözkonusu belgede, iki üç kazanın birleştirilerek bir naibe ihale edilmesi veya böyle bir kazanın tekrar bölünmesi durumunda herbirine ayrı birer naib tayin edilmesi meselesi de Şeyhülislâm'ın kararına tabi olacağı belirtilmiştir.⁵⁵ Muhassıllık sisteminin yeniden düzenlenmesiyle beraber muhassıllık merkez naibinin özellikleri önemli ölçüde kaybolmuştur. Onlar ilk önceleri kendilerine bağlı naiblerin hareketlerinden sorumlu oldukları halde, yeni düzenlemeyle naiblerin denetimi genelde eyalet müşirlerine bırakılmıştır.⁵⁶

Görüldüğü gibi Tanzimat'ın ilk yıllarında kadılık-naiblikle ilgili reform denemeleri, kısa zamanda büyük ölçüde değiştirilmek zorunda kalmış ve reformların en önemlilerinden olan naiblere maaş verilmesinden vazgeçilip eskisi gibi harç toplama usulüne dönmüştür. Bununla beraber, reformun tadilini ilmiye sınıfıyla uzlaşma olarak nitelemek o kadar kolay değildir.⁵⁷ Harçları doğrudan doğruya alma usulüne dönüş, elbette naibler için avantaj olabilirdi. Fakat vergi tevziinde naiblerin alageldikleri *harc-ı imzânın* lağv edilmesi, onlar için en sağlam gelirin kaybolması anlamına gelmiştir. Öte yandan yüksek rütbeli ulema, en önemli ekonomik kaynakları olan naibler tarafından teslim edilen harç gelirini kaybetmişlerse de, bunun yerine devlet hazinesinden maaş almaya başlamışlardır. Eskiden kazanılmış çıkarları korunmuşsa da, yüksek rütbeli ulema artık malî olarak devlete bağımlı hale gelmiştir. İlmiye sınıfının en yüksek mevkiinde olan

53 BOA, MAD 9061, s. 22.

54 Şeyhülislâm tarafından yerel mahkemelere gönderilen mektupta ise, “*kazâ nâ'ibinin ... tebdîli vukû'unda mürâselesi re's-i kazâ nâ'ibi tarafından verilmeyüp Dersa'âdet'te ma'rifet-i fetvâ-penâhî ile ta'yîn ve [mansıb veya arpalık] mutasarrıfî tarafından ismine tasrîhen mürâsele i'tâ kılınacağı*” şeklinde ifade ediliyordu. İMŞS, Bilâd-ı Metrûke 13/7, ypr. 92a; İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması,” s. 686.

55 Aynı yer; BOA, MAD 9061, s. 22.

56 BOA, MAD 9061, s. 22.

57 Halil İnalçık, maaşın kaldırılmasıyla harç sistemine dönüşünün, “ilmiye sınıfını tatmin” ettiği görüşündedir. İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması,” s. 639.

Şeyhülislâmın ise, reformun tadilatıyla naiblerin tayin prosedüründeki yetkisini daha da kuvvetlendirdiğini yukarıda görmüştük.

Tek parça olmayan ilmiye sınıfı için toplu olarak reform ve ardından gelen tadilatın bilançosunu tek bir kelimeyle ifade etmek mümkün değildir. Reformun engellenmesi, yukarıda gösterildiği gibi, her şeyden evvel malî sıkıntıdan kaynaklanmaktaydı. Sonuçta devletin vergi kaynaklarını doğrudan toplama politikası başarısızlığa uğramıştır. Şubat 1842’de muhassıllık usulü tamamen lağv edilmiş ve iltizam sistemi ise tekrar başlatılmıştır. Ancak reformun tadilatı eski hale dönüş anlamına gelmeyip mansıb, arpalık, maişet sahiplerine maaş verilmesi ve naiblerin merkezden atanma usulü teyit edilmiş ve bu usul 1841 sonrasında imparatorluğun diğer bölgelerinde de uygulanmaya başlamıştır.

Tanzimat’ın Uzak Bölgelere Yayılması

Tanzimat’ın malî ve idarî alanda reform hareketleri, muhassıllık usulünün kaldırılmasıyla sona ermiş değildi. Tanzimat hareketinin getirdiği yenilikler 1840’lı yıllarda Doğu Anadolu ve Arnavutluk bölgelerinde de uygulamaya konulmuştur. Tanzimat’a dahil edilen eyaletlerde eyaletin geliri hazineye ait olup müşir (vali), defterdar ve diğer memurlara maaş bağlanmıştır. Sancaklarda kaymakamlar, kazalarda ise memleketin ilerigelenlerinden seçilen müdür, yerel yönetimle görevlendirilmiş ve her idarî birimde birer memleket meclisi kurulmuştur.

Yukarıda anlatıldığı gibi kadılık-naiblikle ilgili düzenlemeler sadece Tanzimat’ın uygulandığı bölgelerde geçerliydi. Tanzimat’a dahil edilmemiş eyaletlerde eski usul devam ediyordu. Trabzon eyaletindeki durum bu gelişmeyi açık bir şekilde anlatıyor.⁵⁸

1847 yılının Ekim ayı civarında Trabzon eyaletine bağlı Karahisar-ı Şarkî kazasında gayri müslimlerin her vefatında kaza naibi Mehmed Said Efendi’nin “*defniyye ve harc-ı kassâm nâmu ve nâm-ı âharla*” zorla para aldığı ve diğer yolsuzluklara ictisar eylediği, kazanın Ermeni ahali tarafından şikayet edilmişti. Bu meseleden haberdar edilen Şeyhülislâm, Trabzon valisine cevaben, Trabzon eyaletinde bulunan naiblerin tayin ve azilleri o eyaletten icra edildiği için “*ne*

⁵⁸ Trabzon eyaletinin Tanzimat idaresine geçişi için bkz. E. Esin Sarıoğlu, “Tanzimat’ın Trabzon’da Uygulanması (1839-1856),” Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 1996.

makûle adamlar olduğu bilinemediği”ni bildirmiştir. Cevabı alan vali, adı geçen Said Efendi’nin halini araştırdıktan sonra onun “*erbâb-ı iffet ü istikâmetten*” olup uygunsuz hareketlere ictisar edemeyeceği kanaatine varmıştır.⁵⁹ Ancak valinin Sadaret’e gönderdiği şukkasının son cümlelerinde, “*eyâlet-i mezkûre elviye ve kazâları nüvvâblarının bu taraftan icrâ-yı me’ûriyyetleri ba’zı mertebe fütûru müstelzim olmağla ilerüde ya’nî [Malî 1264, Miladî 1848] Mart esnâsında eyâlet-i merkûmede usûl ü fûrû’-ı Tanzîmât-ı adliyyenin kâmilten icrâsı sırasında îcâb edeceği nüvvâbın me’ûriyyetleri Dersa’âdet’ten icrâları tasavvur-kerde-i bendegân idüği*” ifadesini eklemiştir.⁶⁰ Sadrazam bu naib tayini konusunu Meşihat’a iletteği halde şeyhüliislâm, meseleyi fazla ciddiye almamış gibi bir cevap vererek “*eyâlet-i mezkûrenin bi’l-cümle elviye ve kazâları ilerüde Tanzîmât-ı hayriyyeye idhâl olunacağı ifâde ve iş’âr buyurulmuş olup bi-avnilâhi te’âlâ dâhil-i Tanzîmât oldukta nüvvâb ta’yîni husûsu dahi vakt-i merhûnunda iktizâsı vechile tesviye ve tanzîm ve îcâbâtı icrâ olunacağından şimdilik senâverlerine [yani şeyhüliislama] dâ’ir bir maslahat olmadığı[nı]*” beyan etmiştir.⁶¹

Görüldüğü gibi henüz Tanzimat’ın tam bir şekilde uygulamaya konulmadığı Trabzon eyaletinde sancak ve kaza naiblerinin tayinleri o eyaletten icra ediliyor ve Trabzon’da kimlerin görevde olduğu İstanbul’da bilinmiyordu. Oysa Mart 1848’de Tanzimat’ın Trabzon’da malî alanda da uygulanmaya başlanmasıyla, şer’î hakimlik de yeniden düzenlenmiştir. Eylül 1848’de Trabzon kadılığı Mahrec Mevleviyeti itibar olunmuş, aylık 4.000 kuruş maaşın verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶² Aynı zamanda Trabzon eyaletine bağlı kaza kadılığına

⁵⁹ BOA, MVL 19/26, Trabzon valisinin şukkası, 21 Za 1263 (31 Ekim 1847). Daha sonra Karahisar-ı şarkî kazası meclisi, sözkonusu naibin azlini isteyen mazbatayı valiye sunmuş ve onun üzerine naib Trabzon’a çağırılıp Mart ayına kadar o kazada naib vekilinin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Kaza meclisi de yerli ulemeden eski Medine naibi Mehmed Nuri Efendi’yi naib vekili seçip Mart ayından itibaren onun resmî naib tayin edilmesini bir mazbata ile istemiştir. BOA, A.MKT 113/17, Karahisar-ı şarkî meclisi mazbatası, 21 S 1264 (28 Ocak 1848).

⁶⁰ BOA, MVL 19/26, Trabzon valisinin şukkası. Trabzon’da Tanzimat reformları, Mart 1847’den itibaren idarî alanda uygulanmaya başlamıştı. Bkz. Sarioğlan, “Tanzimat’ın Trabzon’da Uygulanması,” s. 34-45.

⁶¹ BOA, MVL 19/26, Sadaret tezkiresi ve şeyhüliislâm derkenarı, 2-5 Z 1263 (11-14 Kasım 1847).

⁶² BOA, A.AMD 5/61, Sadaret arz tezkiresi, 25 N 1264 (26 Ağustos 1848); Ayniyat Defteri 412, s. 39-40, Meclis-i Vâlâ’dan Meşihat ve Maliye Nezareti’ne, 23 L 1264 (22 Eylül 1848).

maişet veya mansıb olarak sahip olanlara da devlet hazinesinden aylık maaş verilmesi öngörülmüştür.⁶³

Trabzon gibi Tanzimat idaresine daha sonra girmiş olan eyalet ve sancaklarda da kadılık mansıbı sahiplerine maaş bağlanmıştır. Örneğin Mart 1845'te Tanzimat'a dahil olan Üsküp eyaleti ile Priştine, Prizren ve Ohri sancaklarında,⁶⁴ Ağustos 1845'ten itibaren bu eyalet ve sancaklara bağlı kazaların kadılık mansıb sahiplerine hazineden maaş ödenmeye başlanmıştır.⁶⁵ Ayrıca, o sıralarda Tanzimat'ın uygulanmaya başladığı Erzurum, Diyarbakır, Maden ve Yanya eyaletlerinin de aynı yolu izlediği, Şeyhülislâm'ın hazırladığı Ağustos 1845'e ait maaş defterinden anlaşılıyor.⁶⁶ Keza, Haziran 1844'e ait maaş defterinde de, Girit adasında bulunan üç kaza ile Adana kazasının, "*Dersa'âdet'te mansıben mutasarrıflarının mâhiyyeleri*" hesaba katılmıştır.⁶⁷ Bu şekilde Tanzimat'la birlikte kadılık mansıbı sahiplerine maaş verildiğinden mansıb sahipleriyle görevde bulunan naibler arasındaki bağlantı kesilmiş ve bu uygulama git-tikçe imparatorluğun diğer bölgelerine de yayılmıştır.

Sonuç

Görüldüğü gibi 1839 yılında başlayan Tanzimat reform hareketleri, kadılık teşkilâtında büyük değişikliklere yol açmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde kadılık teşkilâtının en büyük sorunu naiblik usulünün yaygınlaşmasıydı. Naiblik usulü, halktan harç alma hakkının kadıdan (veya arpalık ve maişet sahiplerinden) naibe transferini gerektirdiği için bir türlü iltizam usulüydü. Bu anlamda naiblik sorunu aynı zamanda malî bir sorundu. Verginin iltizam usulünün kaldırılmasıyla malî ve idarî yapıyı merkezileştirmeyi amaç edinen Tanzimat'ın ilk reform hareketlerinde, kadılık (naiblik) teşkilâtının düzenlenmesine de büyük özen gösterilmesi doğal sayılabilir. İltizam kaldırılıp merkezden maaşlı muhassılın atanması usulüyle tamamen paralel bir biçimde, mahkeme harçları devlet hazinesine aktarılıp merkezden maaşlı naib atanmaya başlanmıştır. İki yıl geçmeden

⁶³ BOA, A.AMD 12/42, Tezkire-i samiye müsveddesi, tarihsiz (1264 [1848]).

⁶⁴ Ahmed Lûtfî, *Ta'rih-i Lûtfî*, cilt 8 (İstanbul, 1328), s. 13.

⁶⁵ BOA, Cevdet Adliye 1395, Şeyhülislâmın takriri (maaş defteri), Ağustos 1261 (Ağustos/Eylül 1845) üzerindeki Şeyhülislâmın işareti.

⁶⁶ Cevdet Adliye 1395, Şeyhülislâmın takriri (maaş defteri).

⁶⁷ Cevdet Adliye 5013, Şeyhülislâmın takriri (maaş defteri), 25 Ra 1260 (14 Nisan 1844) (buyuruldu tarihi).

muhassıllık sisteminden vazgeçildiği gibi, naiblere maaş verilmesinden de vazgeçilmiştir. Bununla beraber kadılık mansıbı, arpalık ve maişet gibi ilmiye rütbesi sahiplerine maaş bağlandığı için, naiblerin mahkeme harçlarını temsil ettikleri rütbe sahiplerine ödemelerine lüzum kalmamış ve naibin kadılık rütbesi sahibine olan bağımlılığı son bulmuştur. Reformun tadilinden sonra mahkeme harçları tekrar naiblerin ellerine geçmişse de, Tanzimat reformunun ilk hedeflerinden olan kadılık-naiblik teşkilâtının iltizam usulüne benzer yapısının tasfiye edilmesi başarılıdır. Bu bağlamda *harc-ı imzâ*'nın lağv edilmesiyle naiblerin artık vergi işlerine karışamamaları da önemli bir değişikliktir. Bu şekilde naiblerin malî yetkileri büyük ölçüde ellerinden alınmıştır ve bunu da Tanzimat'ın asıl amaçlarından biri olarak görmek mümkündür. Aynı zamanda naiblerin merkezden tayini prensipi de uygulamaya konulmuştur.

Bütün bu gelişmelerin naibleri daha sıkı disiplin altına soktuğunu söylemek mümkündür. Fakat bu durum yine de Tanzimat reformlarının genel olarak ilmiye sınıfının nüfuzunu kısıtlamak amacıyla yapıldığı anlamına yorumlanamaz. Her şeyden önce, 18. yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı hükümetinin karar organlarında bir çok ilmiye mensubunun bulunduğunu ve bunların genelde reformcu politikaları benimsedikleri gerçeğini⁶⁸ göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca yukarıda adı geçen müfettiş Çerkeşi Mehmed Efendi gibi reformun icrasında aktif rol oynayanlar da vardı. İلميye mensuplarının göze çarpan bu varlığının, sadece 'Tanzimata karşı doğabilecek muhtemel tepkileri önlemek'⁶⁹ düşüncesinden kaynaklandığı iddiasına katılmak oldukça zordur. En azından bu makalede ele alınan kadılık teşkilatının düzenlenmesinin, özellikle yüksek rütbeli ilmiye mensupları tarafından da arzu edildiği düşünülebilir. Özellikle Tanzimat öncesinde kadılığın ıslah edilmesini savunanlar, Tatarcık Abdullah, İzzet Molla gibi yüksek rütbeli ilmiye mensupları idi.⁷⁰ Kadılık-naiblik düzeninin ayakta tutulması ve o maksat için naibleri kendi denetimi altına alması, ilmiye teşkilâtının üst düzeyinde bulunanlar için kendi statü ve ayrıcalıklarını korumak bakımından önemli bir konuydu. Elbette reformun sonucunda maaşlı olan ilmiye rütbe

68 Uriel Heyd, "The Ottoman Ulemā and Westernization in the Time of Selim III and Mahmūd II," *Scripta Hierosolymitana*, 9 (1961), s. 63-96; Cihan, *Osmanlı İlmîyye Sınıfı*, s. 63-143.

69 Cihan, *Osmanlı İlmîyye Sınıfı*, s. 161. Cihan da Tanzimat öncesi reformlarda ulemanın aktif rol almasının nedenleri olarak ilmiye zümresinin yönetim tecrübesi, bilgisi ve toplumsal nüfuzundan bahsetmektedir. *Aynı eser*, s. 88, 287.

70 Reformcu ulema için bkz. Heyd, "Ottoman Ulemā and Westernization," s. 63-69.

sahipleri, malî açıdan devletten bağımsızlığını kaybetmiştir. Fakat ilmiye teşkilâtı gittikçe kalabalıklaşırken⁷¹ ilmiye rütbelilerinin malî kaynaklarından olan şer'îye mahkemelerinin sayısı, 19. yüzyılda Osmanlı sınırlarının geri çekilmesiyle beraber azalmaktaydı.⁷² Bundan dolayı artan rütbe sahiplerine gelir temin ederek ilmiye teşkilâtının düzenini sağlamak için kendilerine maaş bağlanmasının oldukça mantıklı bir çözüm olduğu düşünülebilir.

Tanzimat reformları uzak bölgelere yayıldıkça ilmiye teşkilâtının bürokratikleşmesi daha da ilerlemiştir. Sonuçta bu gelişme, daha sonra 1860'lı ve 70'li yıllarda genel Osmanlı İmparatorluğu çapında naib tayin usulünün merkezileşmesiyle naiblik sisteminin kurulmasının — diğer taraftan kadılık kurumunun itibarileşmesinin — hazırlık safhası olmuştur.⁷³

[Ek 1] Ta'lîmnâme-i Hükkâm

Muktezâ-yı irâde-i merhamet-ifâde-i şâhâne olarak vecîbe-i uhde-i hademe-i şer'-i mübîn olan husûsât-ı meşrû'a-i müstahsene-i âtiyeyi hâvî ta'lîmnâme-i hükkâmdır

(Bend-i evvel)

Bu def'a irâde-i merâhim-ifâde-i hazret-i halîfe-i rûy-i zemîn, hullidet hilâfetühu ilâ-yevmi'd-dîn, ile tesviye buyurulmuş olan Tanzîmât-ı hayriyye iktizâsınca tertîb ü işâret-i cenâb-ı Şeyhü'l-islâmî birle tevcîh olunagelen Mevleviyyet ve arpalık ve ma'îşet ile Rumeli ve Anadolu diyârlarında olup tevcîhâtları nizâm-ı müstahseni üzere bi'l-fi'l Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri fazîletli efendiler hazerâtına müfevvaz bulunup anlardan inâbe olunacak kasabât ve kazânın mürâseleleri, ashâbından taraf-ı Fetvâ-penâhîden ahz olunarak cây-ı mu-

⁷¹ İlmiye teşkilâtının kalabalıklaşması hakkında bkz. Madeline C. Zilfi, "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century," *Journal of Economic and Social History of Orient*, 26 (1983), s. 355-357; Akiba, "From Kadı to Naib," s. 44-46.

⁷² Örneğin Belgrad kazasının eskiden ona bağlı altı nahiyeden gelen mahkeme hasılatından dolayı "haylice menfâ'atleri" varken, o nahiyeler Sırp idaresine geçtikten sonra geliri çok düşmüş ve o yüzden 1251 senesi Safer ayından itibaren (Mayıs 1835) mevleviyet statüsü kaldırılarak tarik-i kazaya dahil edilip yerli ulemadan naib atanmaya başlamıştır. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Şeriye Sicilleri Arşivi'nde bulunan defterler, no. 13, Tarik Defteri, no. 1, vrk. 1b, 14a. Ayrıca bkz. BOA, Cevdet Adliye 4955, 2 Ca 1259 (1 Haziran 1843).

⁷³ Daha sonraki gelişme için bkz. Akiba, "From Kadı to Naib."

hassıl tahsîs olunan kazânın mürâselesi şurût-ı mukarreresi üzere intihâb buyurulacak nâ'ibü'ş-şer' efendiye ve kazâ-i mezkûra mülhak bulunan kazâlar mutasarrıfları mürâseleleri dahi zikr olunan cây-ı muhassıl hâkimi efendiye tashîh-i kazâ mes'elesi üzere mutasarrıfı tarafından âharı ve âhar-ı merkûm dahi âharı inâbeye tevkîl ma'nâsına bir ehliyyetli efendiye i'tâ buyurulup ol dahi zikr olunan mülhak kazâlara sûret-i mezkûre üzere nüvvâb ta'yîn eyleye; ve ta'yîn edeceği nâ'ibin nîk ü bed-i ahvâli Tanzîmât-ı hayriyye muktezâsınca kendisinden mes'ûl olacağından [s. 2] dâ'imâ hâllerini tefahhus u tecessüs ve nezâret birle; Âsitâne-i Aliyye'ye gelecek i'lâm ve hücec ve sâ'ir senedât-ı şer'iyyelerinin hem sakk ü sebkinde bakup eğer şer'an ihticâca sâlih ise sakk-i nâ'ib-i kazâ-i filân deyü hatm ü imzâ eyleye; ve Mevleviyyetlerin tatbîk mühürleri misillü fi-mâ-ba'd cây-ı muhassılta bulunan kâffe-i hükkâmın mühürleri dahi Fetvâhâne'ye vaz' ile hıfz olunup zuhûr eden senedâtın sakk ü sebkinde bakılarak Emîn-i Fetvâ efendi tarafından hatm oluna.

(Bend-i sâni)

Tanzîmât-ı hayriyye iktizâsınca câ-yi muhassıl olan kazâyâ ber-minvâl-i muharrer hâkimü'ş-şer' ta'yîn olunan efendilere kazâ-i merkûm muhassılına kazânın tahammülüne nazaran Meclis-i Âlî karârı üzere müstevfî ma'âş ta'yîn buyurulduğu misillü hâkim-i mûmâ-ileyhe dahi müstavfî ma'âş i'tâ ve irâde-i merhamet-ifâde-i şâhâne dahi bu merkez-i ihsânda dâ'ir olarak her biri karîn-i refâh u münâ kılınup; ilhâk olunan kazâların umûru dahi re's-i kazâyâ peyveste olduğundan mülhak olan kazalarda muhassıl-ı emvâlin vekîli makâmında olan zevâta iktizâ edecek ma'âşlarının tanzîmi meclislerine havâle olunduğu gibi nâ'iblerinin ma'âşları dahi hâl ü tahammülüne göre mahallinde meclisce karâr verilüp sûret-i karârını Bâb-ı Fetvâ-penâhî'ye inhâ ile tesviye olunacak olmağla bu sûrette sâye-i şâhânedede her bir me'mûr kayd-ı ma'âştan âzâde olacağından ancak umûr-ı memûriyyetine rızâ-i bârî ve irtizâ-yı şehriyârî vecîbesine dikkat ile takayyüd ü ihtimâm ve farîza-i uhde-i diyânet ü ubûdiyyet olduğu üzere du'â-yı devâm-ı ömr ü şevket-i Pâdişâh-ı İslâm-penâh efendimize muvâzabet ve devâm edüp; fi-mâ-ba'd vesâ'ik zımında alınacak ecr-i misl-i kitâbet ya'nî harc-ı lâyık-ı hücec ve mürâselât-ı şer'iyye ve izinnâme ve keşfiyye ve hafriyye ve sâ'ir senedât-ı şer'iyye-i nüvvâb ve mûcib-i tahrîr olan terekelerin gurus başına birer paradan harc-ı defter-i kassâmı çünkü Tanzîmât-ı hayriyye iktizâsınca vâridât-ı memleket [s.3] hükmünde olacağından kazâlarda tertîb olunacak meclis tarafından ahz u kabzı meclis-i belde a'zâsının sâ'ir husûsât-ı ahâlî gibi vazîfe-i

zimmeti olmağla kâffe-i harcların harc-ı hademe olarak sülsü ifrâz ve süls-i mezkûrdan kâ'ide-i ma'lûme-i belde üzere kalemiyye-i kâtib ve ihzâriyye ve kaydiyye ve keşfiyye ve husûs ile me'mûr kâtibin kalemiyye ve sâ'ir ümenâ-i şer' ücretleri ve dellâliyye ba'de'l-ihrâc sahu'l-bâkî olan mebâliğ ferden ferdâ defter tutularak adem-i ketm ü ifhâ hangi sûretle olur ise meclisce karâr verilerek hıfz ve iktizâsı vechile muhassıl sanduğuna sâ'ir mâl-i müretteb gibi vaz' olunup ve el-hâsıl min-ba'd tevzî' ve sâ'ir husûstan mahkemeye âid mahsûl ve rüsûma nüvvâb ve hükkâm taraflarından aslâ müdâhale olunmaya; işbu tenbîhin hilâfî hareketi mütecâsir olurlar ise lede't-tahkîk ber-vech-i âtî mücâzâta müstahak olurlar; ve def'-i resm bâ-fermân-ı âlî memnû' olmağla fî-mâ-ba'd iki kimesne beynlerinde bir nizâ' vukû'unda müdde'â-aleyhten bir nesne lâzım gelmediği şer'an tebeyyün ettikte eğer rızâsıyla tâlib olur ise bir sened i'tâ olunup ve o makûle senedden meclis tarafından ecr-i misli olmak üzere bir mu'tedil harc alınır; ve terekeleri tahrîrin mûcib-i şer'îsi yoğusa ve verese kibâr olup tâlib olmadıkları hâlde tahrîr olunmayup ve emvâl-i eytâm ve emvâl-i evkâf muhâfazası hâkimin şer'an cümle-i me'mûriyyetinden olup bunu te'yîden a'zâ-yı meclis-i belde dahi bu husûsu vâcibe-i zimmet bileler.

(Bend-i sâlis)

Ve mine'l-kadîm yekûn-ı tereke beşbin guruştan mütecâviz olarak mâdde-i mahsûsa ta'bîr olunan muhallefâtın tahrîri husûsu bâ-fermân-ı âlî Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri efendiler hazerâtına müfevvaz ise de Tanzîmât-ı hayriyye iktizâsınca bu def'a müşârûn-ileyhimâya mevâdd-ı mahsûsa bedeli Hazîne-i âmireden müstevfî nakd ihsân-ı mülûkâne buyurulmağla fî-mâ-ba'd bi'l-cümle vukû'bulan muhallefât gerek mâdde-i [s.4] mahsûsa gerek gayr-i mahsûsa hülâsa mûcib-i tahrîr ya'nî müteveffânın veresesinden ba'zısı sagîr yâhûd gâ'ib veyâ mecnûn veyâ cümlesi kibâr olup tahrîr ü taksîme tâlib oldukları hâlde bulunduğu kazânın nâ'ibi tarafından tahrîr ve ba'de't-taksîm mesâğ-ı şer'î üzere ber-minvâl-i muharrer meclisce rüsûm-ı mu'tâdesi ahz ve muhassıl sanduğuna vaz' oluna.

(Bend-i râbi')

Ba'zı belde kâffe-i ahâlî maslahatına dâ'ir kâtib-i mahkeme ve muhızırın hizmetleri sebkât ederek tevzî'lerde anlara ve nâ'ibin müdür ve etbâ'ına ücret ve ikrâmiyye gibi şeyler konmak mu'tâd olduğu tahkîk u istiknâh olunmağla min-ba'd müdür ü etbâ'-ı hükkâma o makûle şey verilmeyüp hükkâm kendüye ta'yîn

olunacak ma'âşından anların ücretlerini idâre etmek lâzım gelüp lâkin kâtib ve muhızırın fi'l-hakîka yine ahâlîye hizmeti olduğu meclisce tahkîk olunup ve anlara memleketten ücret ve ma'âş iktizâ eder görünerek böyle olduğu meclisten Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'ye ba'de'l-'arz meclis-i mezkûrda anların kemiyet ve keyfiyyetine ne vechile karâr verilür ise öylece icrâ olunup lâkin mürûr tezkiresi kâtibi umûr-ı mu'tenâ-bihâdan olmağla anın ma'âş meclis-i belde ma'rifetiyle tanzîm olunmak iktizâ eder.

(Bend-i hâmis)

Umûr-ı cesîme ve mehâmm-ı saltanat-ı seniyye ve sâ'ir mevâdd-ı mu'tenâ-bihâda ber-vech-i muharrer ittifâk-ı ârâ keyfiyyet-i hasenesi elzem olmağla o makûle mevâddın muhâkeme ve müzâkere ve fasl ü rü'yeti ancak meclislere mahsûs ola.

(Bend-i sâdis)

Ve işbu ta'lîmnâmeye telâhuk-ı efkâr ile lüzûmu görünecek ve müteferri'ât-ı [s.5] Tanzîmât-ı hayriyyeden olarak îcâb edecek kuyûdât zamm u idrâc olunacağı ma'lûm ola.

(Bend-i sâbi')

Ber-vech-i bâlâ tafsîl olunan usûl-i nizâmât-ı hasene iktizâsınca ehl ü erbâb oldukları hâlde ta'yîn ve intihâb olunacak nüvvâb ve hükkâm-ı şer' umûr-ı me'mûresinde ber-vech-i dikkat icrâ-yı ahkâm-ı şerî'at ü hakkâniyyet edüp ancak vukû'bulan de'âvînin şurût-ı şer'iyyesi üzere ibtidâ zabtına ve tashîh-i da'vâya ve def'-i de'âvî ve tenâkuz ve tevfiik husûslarının câ'iz ve gayri câ'iz şıklarının temyîz ü tercîhine ve her bir da'vâya dikkat ile îcâb-ı şer'îsini icrâyâ mübâderet ve husûsâ da'vâ-yı nâdire ve mes'ele-i müşkilenin cevâbını taharrî ve istifâ ve ulemâ-i belde ile istişâreye i'tinâ edüp hall-i eşkâl olunamadığı takdîrce hükümde ta'cîl etmeyüp Dersa'âdet'ten istifâ ve su'âl eyleye; ve i'tâ edecekleri i'lâm ve sâ'ir senedât-ı şer'iyyeyi fetâvâ-yı Türkiyye mes'elelerine ve mu'teber saklere ya'nî Mûsâzâde ve Şânîzâde ve ale'l-husûs Debbâğzâde merhûmların cem' ü tedvîn eyledikleri saklerine tatbîk ve muktezâ-yı şer'-i şerîfe tevfiik ve sicillât kuyûduna kemâl-i ihtimâm ve emr-i muhâfazasına ve hakk ü tahrîften vikâyesine ikdâm-ı tâmm olunarak tedkîk ve şuhûd-ı udûlün hüsn-i tezkiyesiyle şâhid-i zûra dikkat vâcibeden olup; ve'l-hâsıl Memâlik-i fesîhatü'l-mesâlik-i şâhânedede icrâ-yı ahkâm-ı şer'-i münîre me'mûr buyurulan kuzât ve nüvvâbın

şân-ı hükkâma lâyük u şâyân olmayup kütüb-i fikhiyyede âmme-i ehl-i İslâmın ve lâ-siyemmâ kuzât ve hükkâmın ictinâblarına tenbîh buyurulan tekebbür ve sû-i hulk ve gîlzet-i tabî'at ve ceberût ve mu'ânele ya'nî haktan ve ehl-i haktan mücânebet etmek ve îgâr-ı sudûr ya'nî hüsn-i hitâbet ve kavli-i leyin ile fasl ü hasm mümkün iken işbu vech-i vecîh-i şer'îye rağbet etmemek sıfât-ı zemîmesinden ictinâb birle; emvâl-i eytâm ve aceze ve gallât-ı evkâf ve sâ'ir emânet-i şer'îyyeyi ıslâh ve himâye edüp ve hasmeyn beynini meclis-i mürâfa'ada [s.6] bi'l-vücûb oturtmak ve durdurmak ve işâret ve nazar cihetlerinden tesviye ya'nî ahad-i hasmeyni işbu cihetlerde âhara tercîh etmeyüp müsâvî tutmak ve birinin kulağına gizlû süz söylememek ve yüzüne gülmek ve kıyâm etmemek ve yalnız birini diğersiz ta'âma alıkomamak ve meclis-i hükümde mizâc ve mazmûn tarh etmemek ile sâ'ir âdâb-ı şer'-i şerîfi dahi vikâye ve taraf-ı İmâmü'l-müslimînden me'mûr oldukları üzere asahh-ı akvâl-i e'imme-i Hanefiyye ile beyne'l-ibâd hükm ü kazâ ve Tanzîmât-ı hayriyye iktizâsınca nüvvâb ve hükkâm-ı şer' dâhil-i meclis-i belde bulunacaklarından iktizâsına göre evkât-ı mu'ayyenede akd-i meclis olunan mahalle varup mecliste mukayyed ve mahfûz olan Ta'lîmnâme-i hayriyye muktezâsınca erbâb-ı meclis ittifâkiyle bi's-sıdk ve'l-ihlâs umûr-ı mehâmm-ı seniyyenin ve husûs-ı beldenin ber-vech-i hakkâniyyet rü'yetine sa'y ü gayret eyleyeler; ve'l hâsıl kütüb-ı fikhiyyede ve gerek Ta'lîmnâme sutûru hilâlinde mestûre mesâ'il ve evâmire kemâl i'tinâ ve imtisâl ile Pâdişâh-ı İslâm halledellâhu mülkehû ilâ yevmi'l-kıyâm efendimiz hazretlerinin cânib-i feyz-i câlib-i şâhanelerine âmme-i ibâddan isticlâb-ı da'vât-ı hayriyyede sa'y-i belîğ ederek hakk-ı hademe-i şer'de bu def'a bedâhet vechile zuhûr eden bunca ihsân-ı mülûkânenin kadrini bilüp edâ-yı hak şükr-i nân ü ni'met ve tekmîl-i nâmûs-ı insâniyyet farîza-i zimmetleri olduğu hâlde işbu farîzayı îfâyâ muvâzabet ve ma'âz-Allah te'âlâ bir gûne hilâf-ı şer' ü kânûn hareket ve irtikâb ve ahz-ı rüşvet misillü hâlâta cesâret ederi olur ise ba'de't-tahkîki's-şer'î ol şahs-ı nâdân kendi nefsinin mertebe-i eşrâftan hatt u tenzîl ve şirzime-i rezîle-i ahassa ve eclâfa ilhâk ile tezlîl etmiş olmağla Cezâ kânûnnâme-i hümayûnuna tatbîkan müstahak olduğu eşedd cezâ kendi hakkında bilâ-tavakkuf u imhâl icrâ oluna.

(Takvîm-i Vekâyi'-hâne-i Devlet-i Aliyye)

[Ek 2] BOA, İrade Mesail-i Mühimme, no. 1 (19 L 1255)
(Talimname'nin kaleme alınmasına dair)

Seniyyü'l-himemâ, kerîmü'ş-şiyemâ, devletlü inâyetlü âtîfetlü oğlum efendim hazretleri,

Ma'lûm-ı âlî buyurulduğu vechile sâye-i şevket-vâye-i hazret-i mülûkânede derdest-i icrâ olan Tanzîmât-ı hayriyye usûl-i mehâsin-şumûlü iktizasınca el-hâletülhâzihi memâlik-i mahrûse-i şâhânede bulunan ve bundan böyle şurût-ı mukarreresine tatbîkan ta'yîni lâzım gelen hükkâma verilmek üzere cânib-i Fetvâ-penâhîden kaleme aldırılıp Bâb-ı Âlî'ye irsâl olunan bir kıt'a ta'lîmnâme geçen gün Meclis-i Umûmî'de kırâ'at ve mutâla'a olunarak ta'lîmnâme-i mezkûrun hâvî olduğu mevâdd-ı mukteziyye pek yollu şeyler olmasıyla icrâ-yı iktizâları lâzımeden ve şer'-i şerîfin ahkâm-ı münîfesi iktizâsından olduğuna ve mehâmm-ı saltanat-ı seniyye ve her bir umûr-ı mu'tenâ-bihâda ittifâk-ı ârâ keyfiyyet-i hasenesine ri'âyetle ta'lîmnâme-i mezkûre bundan böyle telâhuk-ı efkâr ile lüzûmu görünecek kuyûdâtın zamm u derc kılınması îcâb-ı maslahattan idüğine binâ'en ta'lîmnâme-i mezkûrun altıncı ve yedinci bendleri lüzûmu ci-hetiyle ilâve olunmuş ve bu husûsta asıl dikkat olunacak şey ta'yîn buyurulacak hükkâm ve nüvvâbın ehl ü erbâb bulunması ve ana göre intihâb kılınması kazıyye-i merziyyesi olduğu cihetle bu hususa cânib-i Fetvâ-penâhî'den himmet ü i'tinâ olunacağı vâzihâttan bulunmuş ve ol vechile zikr olunan ta'lîmnâmenin tab' ü temsîliyle hükkâm ve nüvvâba i'tâ ve devâmî-i icrâsına i'tinâ olunması meclisce tensîb olunarak sâlifü'l-beyân ta'lîmnâme manzûr-ı âlî buyurulmak üzere irsâl-i sûy-i sâmîleri kılınmış olmağla nezd-i ilhâm-vefd-i cenâb-ı mülûkânede dahi rehîn-i tensîb-i âlî buyurulur ise iş'ârı menût-ı himmet-i behiy-yeleridir efendim.

Ma'rûz-ı çâker-kemîneleridir ki,

Resîde-i enâmil-tekrîm olan işbu tezkire-i âsîfâneleriyle ta'lîmnâme-i mezkûr mübârek ve mes'ûd-ı hâkpây-ı uyûn-ı ârâ-yı hazret-i mülûkâneye arz u takdîm birle meşmûl-i nigâh-ı ma'âlâ-iktinâh-ı cenâb-ı Padişahî buyurulmuş ve ta'lîmnâme-i mezkûrun hâvî olduğu mevâddın cümlesi pek yollu şeyler görünmüş ve husûsuyla altıncı ve yedinci bendlerin ilâvesi vâkı'â lâzımeden bulunmuş olmağla ol vechile zikr olunan ta'lîmnâmenin tab' ü temsîliyle hükkâm ve nüvvâba i'tâ ve devâmî-i icrâsına i'tinâ olunması husûsuna irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne sünûh ve sudûr buyurulmuş ve mezkûr ta'lîmnâme i'âde kılınmış idüğü ma'lûm-ı devletleri buyuruldukta fermân hazret-i velîü'l-emrindir.

[Ek 3] BOA, İrade Dahiliye, no. 285 (Gurre Z 1255) (İlmiye rütbe sahiplerine maaş bağlanması)

Seniyyü'l-himemâ, kerîmü'ş-şiyemâ, devletlü inâyetlü âtîfetlü oğlum efendim hazretleri,

Tanzîmât-ı hayriyye iktizâsınca Bâb-ı Fetvâ-penâhî'de zât-ı hazret-i Şeyhülislâmî ve semâhatlü Sadreyn-i muhteremeyn ve Sudûr-ı kirâmdan mecâlis-i âliyyeye me'mûr zevât hazerâtıyla Fetvâ Emîni efendi ve sa'âdetlü Mâliyye nâzırı ve Hazâ'in-i şâhâne Defterdârı efendiler bendelerinden müretteb mün'akid olan mecâlis-i müte'addidede tarîk-i ulemâda bulunan zevât ve dâ'iyân-ı saltanat-ı seniyye ile bi'l-cümle kuzât ve nüvvâb ve sâ'ir ba'zı hademe-i şerî'at-ı garrânın usûl-i me'mûriyyet ve sûret-i inti'âşları keyfiyâtına dâ'ir bi'l-müzâkere karârlaştırılarak müşârün-ileyh Şeyhülislâm efendi hazretleri tarafından kaleme aldırılmış olan bend bend bir kıt'a lâyiha evvelki gün Bâb-ı Âlî'de mün'akid olan Meclis-i Umûmî'de dahi lede'l-kırâ'a lâyiha-i mezkûrede münderic mevâdd ve husûsâtın cümlesi yolunda müzâkere olunmuş olduğundan ber-mûceb-i lâyiha iktizâsının icrâsı meclisce münâsib görülüp fakat dokuzuncu bendde muharrer taşra mahallerde vukû'bulan metrûkâttan Sadreyn-i müşârün-ileyhimâya â'id mâtde-i mahsûsa fıkrasının şıkk-ı evvelinde mahsûlâtın mahalinde gayr-ez-ifrâz kusûr-ı hâsılâtın defteriyle berâber bu tarafa bi'l-irsâl Dâr-ı Fetvâ'dan müşârün-ileyhimâya i'tâ olunması sûreti gösterilmiş ise de şıkk-ı sâni vechile sâ'ir mahsûl-i kazâ gibi mahsûlât-ı mezkûre dahi meclis-i belde ma'rifetiyle alıkonulup mahsûlât-ı mezkûre bedeli olarak müşârün-ileyhimâdan Rumeli Kazaskeri efendiye senevî elli bin ve Anadolu Kazaskeri efendiye dahi yetmiş beşbin guruş sâye-i inâyet-vâye-i hazret-i şâhânedede bir nev' atıyye-i seniyye sûretiyle ma'âş olmak üzere şehriyye usûlüne uydurulup Hazîne-i şâhânededen i'tâ kılınması ve ma'âş-ı mezkûr avâtıf-ı aliyye-i şâhânededen ihsân buyurulmuş olacağından ol bâbda müşârün-ileyhim hazerâtı levâzım-ı teşekkür ve mahmedeti îfâ ile leyl ü nihâr mültezemleri olan da'vât-ı hayriyye-i cenâb-ı mülûkâneye bir kat dahi muvâzabet edecekleri mertebe-i bedâhette olarak ol vechile icrâsı ittifâk-ı ârâ ile tensîb olunmuş ve lâyiha-i mezkûre manzûr-ı âlî-i şâhâne buyurulmak üzere irsâl-i sûy-i vâlâları kılınmış olmağla ber-vech-i muharrer icrâ-yı iktizâsı muvâfık-ı irâde-i seniyye-i mülûkâne buyurulur ise sûy-i senâverîye iş'ârı menût-ı himem-i behiyyeleridir efendim.

Ma'rûz-ı çâker-kemîneleridir ki,

Hâme-pîrâ-yı ta'zîm olan işbu tezkire-i seniyye-i vekâlet-penâhîleriyle lâyiha-i mezkûre takdîm-i huzûr-ı fâ'izu'n-nûr-ı hazret-i mülûkâne kılınarak meşmûl-nigâh-ı mekârim-iktinâh-ı cenâb-ı Pâdişâhî buyurulmuş ve lâyiha-i mezkûrede münderic olan husûsâtın cümlesi vâk'â yolunda müzâkere olunmuş olduğundan ber-mûceb-i lâyiha iktizâsının icrâsı ve dokuzuncu bendde Sadreyn-i müşârün-ileyhimâya â'id mâtde-i mahsûsa fıkrasının şıkk-ı evvelde gösterildiği üzere icrâsından ise şıkk-ı sâni vechile tesviyesi elbette hayırlü görünmüş ve ol bâbda müşârün-ileyhim hazerâtı dahi levâzım-ı teşekkür ve mahmedeti îfâ eyleyeceklerinden bu husûs dahi pek münâsib mutâla'a buyurulmuş olmağla ber-vech-i muharrer icrâ-yı iktizâsı ve şerefdir ki bend-i mezkûr zîrinde Hazîne-i şâhânedan tahsîsi gösterilen on bin guruş mâhiyye hasbe'l-vakit dınca görünmüş ve Rabbimiz te'âlâ hazretleri zât-ı melikû's-sıfât hazret-i mülûkâneye tükenmez ömr ü ikbâl ihsân buyursun, kâffe-i dâ'iyân ve bendegân haklarında erzân buyurulagelen eltâf-ı seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâsınca o misillü hidmet-i şerî'ata me'mûr olan dâ'iyânın dahi ıztrâb-ı ta'ayyüşten vâreste olmalarına inâyet-i celîle-i şâhâne bî-dirîğ buyurulduğundan zikr olunan on bin guruşun üzerine iki bin beşyüz guruş dahi zamm ihsân buyurularak beher mâh on iki bin beş yüz guruş tahsîs ve i'tâ kılınması husûslarına irâde-i inâyet-âde-i cenâb-ı tâcdârî şeref-sunûh ve sudûr buyurulmuş ve lâyiha-i mezbûre i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i velû'l-emrindir.